Laurentius Eiseler
Epinicion carmen in laudem… Caroli Rueberi
Győzelmi ének… Karl Rueber dicséretére
1581

Europica varietas Tokajensis

A Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak)
Speculum Kutatócsoportjának sorozata

Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Fontes

II.

Sorozatszerkesztő
Molnár Dávid

Laurentius Eiseler
Epinicion carmen in laudem… Caroli Rueberi

A bécsi Lorenz Eiseler győzelmi éneke a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére és annak diadalára a török felett

A Strasbourgban 1581-ben kiadott könyv hasonmása

Molnár Dávid
fordításában és jegyzeteivel

Molnár Dávid, Monok István és Tózsa-Rigó Attila
tanulmányaival

Budapest – Sárospatak
L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem
2022

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó ügyvezetője
és a Tokaj-Hegyalja Egyetem rektora

ISSN 2939-5712
ISBN 978-963-414-906-4
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-906-4

Készült a Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak)
Kulturális Örökség Tudományok, a
Miskolci Egyetem Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszéke, és az
MTA Könyvtár és Információs Központ
együttműködésében

• 1857 •
2021
TOKAJ-HEGYALJA
EGYETEM

Szerkesztette
Monok István

Lektorálta
Orbán Áron

A személy- és helynévmutató összeállításában közreműködött
Budai-Király Tímea

Tartalomjegyzék

EPINICION CARMEN
LAVRENTII EISELERI VIENNENSIS,

IN LAVDEM GENEROSISS. BARONIS, D. CAROLI RVEBERI &c. EIVSQVE Victoriam de Turcis.

ARGENTORATI
M. D. LXXXI.

GENEROSO DOMINO D. CAROLO RVEBERO, BARONI, ET SVMMO PANNONIæ ſuperioris Duci, Domino ſuo plurimum colendo Laurentius Eiſeler S. D.

CVM ſuperiori tempore, Dux ac Baro Inclyte, partim litteris, partim verò coram, ex quibusdam fide dignis hominibus, te feliciter cum Turcis nuper ſigna contuliſſe, intellexi: non mediocriter lætabar, immò geſtiebam, te Duce, tuo auſpicio, tuoq́; Conſilio, hiſce periculoſiſſimis ac extremis quodammodo temporibus, rem tàm fortiter fuiſſe geſtam. Nam quę repentina ſœpius incurſio, qui vaſtus armorum impetus nobis cotidiè iſtic eſt excipiendus, ſat (proh dolor) ſcio. Meritò, meritò inquam Deo Summo rerum parenti magnę habendæ ſunt gratiæ, ſi quando noſtra vincit manus. At ne vlterius progrediar, lætis his nouis cognitis, licet ad talem Prouinciam obeundam, ſi non propter ętatis imbecillitatem, mę ineptum iudicarem, fretus tamen tua animi facilitate, tua humanitate, tua denique ſumma beneuolentia prælium tuum nuper cum hoſte cōmiſſum carmine, craſſa pinguiq́;, vt fertur prouerbio, Minerua facto, complecti duxi. Non verò vt magnam carminis elegantiam inde expectares: Sed vti meam quantamcunque animi erga te promptitudinem videres, feci. Hiſce itaque & me meosq́; fidei tuæ commendo. Viue ac vale magna ſpes patriæ. Argentorati. Anno Salutis humanæ. CIↃ. IↃ LXXXI.

A 2

DIcite Io Muſæ mecum, Io dicite ouantes,
Omnis & Aonidum mecum depromite ſuaue
Turba melos: Phæbo claro rectore, canôra
Pellite plectra lyræ: ferte & per ſidera cœli
Carmine perpetuo, in certamina Martis euntē
Illuſtrem heroëm lateri qui ſæpius aptat
Falcatumq́; enſem, lætus, Parmamque ſiniſtræ:
Et criſtam galeæ victricis & ære rigentis
Imponit capiti, validam & vi corripit haſtam:
Sæpius intrepidus fulgentia tela veneno
Torquet in aduerſum, Turcis quibus incutit atrum
Horrorem, vt coëant artus, ſtupeantque tremore:
Stentque comæ pauida Stygiæ formidine mortis:
Sæpius in caſtris, mecum quis primus in hoſtem
Irruet, ô iuuenes fatur, dum diripit enſem
Vagina, ſcutumq́; manu mox arripit, & dum
Lora remittit equo, ſubitoq; per auia turbat
Agmina Turcarum: rigidos ſoluitq́; manîplos.
Huic caput ipſe aufert: connixus & ilia ferro
Figit fulmineo, ac hoſtes hinc cominus atque hinc
Inſtantes turbat: telo illi pectora rumpit.
Non aliter quam Dardanius qui vulnere Turnum
Strauerat Aeneas tumidum, ac Chironis alumnus
Armipotens animam Troiæ deuicerat enſe
Hectoris: ac Marius Cimbrum Mauortius heros
Crudelem fudit: Stygias & miſit ad vndas.
Clara Teutonicus ſic ille ab origine ducens
Et genus, atq́; domum antiqua de ſtirpe Baronum,
Auguſtos celeri quotiens virtute triumphos
A Turcis retulit? quotiens hos reppulit oris
Hunnorum? quotiens vaſtantes vicerat agros?
Hungaricas quotiens terras, amneſq́; repleuit
Sanguine Turcarum, ſinuantis fluminis inſtar?
Hunc cano: vos Muſæ, Rueberus vt inclitus heros

Noſtis

Nouiſtis, patriam fortis defenderit vltor,
Egregij nuper cum prælia Martis iniret:
Pierides veſtrum meritò eſt nunc munere fungi,
Vosque mihi faciles prębere, vt fortia tanti
Facta viri merito depingere carmine poſſim.
Idus cum ſexto terras luſtraret Iuli
Luce noua Titan: roſeisque aurora capillis
Roſcida luceret, paſſim fugientibus aſtris:
Tum Mahometigenæ duxerunt agmina turbæ
In noſtros campos: Aſiæ & deſertor opimæ
Vndiq; vaſtauit cultos cultoribus agros.
Iam paſſim pratis acies inceſſit apertis
Diues equûm, diues contorum ac caſſidis auro
Ornatæ: hanc alta Turcûm de ſtirpe coërcent
Electi Proceres: iſtorum quisque micantem
Erexit conum galeæ radiantis ab ære:
Quem texit nitida ac ſurgens de frontê ſupêrba
Criſta: micant toti longe fulgentibus armis.
Quisque ſuos luſtrat, dictisque appellat amicis
Talibus: ô iuuenes armis animoque feroci
Præſtantes, lectique viri, iam ſumite vires
Ferte viros letho, fauces elidite ferro
Accelerate pedes, opulentæ accingite predæ,
Ducite vagina ferrum, vincite catenis
Omne quod occurrit, mortali parcite nulli,
Vi populate caſas, raptam defendite prædam.
Ecce venit dulcis nobis iam gloria rerum:
Ne trepidate mei, reddet pro talibus auſis
Præmia Virtutis, populis terrisque ſuperbus
Rex Regum noſter. Rebus tam ritè peractis,
Nullus adeſt hoſtis: campis ſimul omnibus horror.
Tum vero proceres, nulla arma hoſtilia, nullum
Cernitis ô iuuenes, hoſtem: trepidantia rura
Ruricolasque boues pecudesque inuadite molles

A 3

Dixerunt: ſubitò ſurgit cum murmure clangor
Terrificus,clamorq́; virûm: furor itaq; mentem
Præcipitant,ardent animi,violentia gliſcit,
Pars manibus ſtringunt enſes & miſſile ferrum
Corripiunt vegetis pars curuant viribus arcus
Oſtendunt animos lætos,pugnæque paratos:
Vngula que inſultantis equi decuſſit amænum
Campum: pars equitum ſe ſe ad diuortia confert
Notauiæ: iuuenum cultos pars perfurit agros:
At veluti incuſtodito inſidiatur ouili
Ore lupus furtim: paſtor ſi fortè receſſit
Quærens flexibiles hinc inde per auia rimas
Quo poſſit rabiem furioſa extinguere cæde
Agnorum: ſtimulante fame,ſtomachumq́; replere
Latrantem ex longo,fauces ac guttura pandens:
Sic inopes multum fodientes arua colonos
Vexauit miſerè,ac villas deiecit eorum
Hoſtis acerbus,atrox,violentus & improbus ira:
Te referunt nobis Danielis ſcripta Prophetæ,
Turce ferox, fidei ſanctæ truculente Tyranne
Diuina hîc paucis verbis oracula pandam
Siſte gradum: noſtros ne tàm crudeliter ange:
In ſomnis ecce ante oculos ſub imagine vidit
Bis duo regna ferarum hominumq́; Deiq́; Sacerdos
Diuinus Daniel Vates ſanctiſſimus olim
Regibus Aſſyrijs retulit fera prima Monarcham:
Altera Perſarum prædixit regia ſceptra:
Tertia Graiorum populos regesq́; potentes:
Romanos rerum Dominos fera quarta ferebat
Imperium & terris fore Martia mænia Romæ
Huius dira feræ facies truculentior illis
Viſa tribus: dentes ferratos ore fouebat
Fronte ſimul media bis cornua quinq́; gerebat.
Et duris plodens pedibus concuſſit arentem

Tellurem:

Tellurem: cornu verò ſub fronte latebat
Exiguum: ducens medijs de cornibus ortum
Horrendis oculis in quo vultuq; feroci
Humani capitis formam tulit atque figuram
Aduerſus ſuperos hoc triſtia bella mouebat
Inque Deum ſanctum ſcelerato eſt ore locutum:
Tu caput immane es de quo ſic diua loquuntur
Scripta Prophetarum, tu crudeliſſime Turca,
Nil ne times? pœnis occurris triſtibus vltrò?
Interea Thraces tenuit fiducia rerum
Audax: attollunt plauſus: ſonat omne fragore
Aethereum ſydus circum clamore remugit
Mons frondoſus, vbique pauor per membra cucurrit
Cultorum: ſqualor violentus concutit oſſa
Multorum: trepidantque feræ formidine vocis:
Omnes qui celerare fugam: ac ſe condere ſiluis
Tentabant: horum aut nexerunt colla catenis
Ruperunt rigido aut candentia pectora ferro
Heu etiam, infantum eſt exorta miſerrima cædes
Eſtque caſas humiles populatus feruidus ignis
Direptisque focis, Vulcanus ad aſtra fauillas
Suſtulit, ac latè circum loca ſulfure tetro
Fumârunt: traxêre viros, prædaque potiti,
Immanes Turcæ, iam iam ceſſura furori
Omnia ſperarunt: fædarunt corpora ferro:
Heu heu quis cladem tàm triſtem tàmque nefandem
Exponat verbis? lachrimis ſat funera plangat?
Hęc medio amplectens natum quem pectoris inſtar
Dilexit: ſubitò ceruici imponit amatum
Et longè mæſtus dextræ ſe paruulus alter
Implicat: ac ſequitur matrem per opaca locorum
Proſpiciens clamat tremulus fuge Turca propinquat:
A longè clypeos ac arma micantia cerno
O genetrix, fugias fugias, ſequitur ferus hoſtis:

Dum mater ſiluis quęrit loca cincta profundis,
Acceleratque fugam in dumoſos vndique ſentes,
Perplexæque viæ voluit tacito pede flexus
Diſcurrens, tremuloque gradu fert anxia membra
Ad Labyrinthæas latebras, tacitosque receſſus.
O felix qui tale queas vitare perîclum,
Atque fuga rabiem Turcarum euadere ſæuam:
Illa coma fuſa conqueſtibus implet Olympum,
Et tendens duplices palmas ad ſidera fatur:
Omnipotens æterne Deus, Deus omnia cernens,
O Vindex ſcelerum, ac mundi iuſtiſſime iudex,
Aſpice quàm pectus curis ſtimuletur acutis:
Ducimur ecce Tui ſeruili compede vîncti,
Ducimur in Turcum latebroſi carceris antrum:
Ah miſerere Deus, ſpes ô fidiſſima noſtra.
Hoſtis habeto agros: tantum nos eripe vînclis
Hiſce, quibus ſtrictim dextræque pedesque ligantur.
Diuerſo interea miſcentur prata tremore,
Et magis atque magis conſurgunt arma Getarum:
Triſtitia plangunt noſtri, ac dant pectore luctus
Ingentes: cunctique humectant corpora fletu:
Barbare non Europa tibi, ſed barbara Syrtis
Eſt genetrix, aut ſiqua ſuper crudelior ora:
Te tumidum vaſti genuerunt ęquora ponti.
Barbare tu ſcelerate feras Pænosque leones
Exſuperas rabie cæca mentisque furore.
Quisquis es hîc mecum voluis qui talia mente
Aeterni Chriſti truculenta morte redempte
Qui voluis dico: rabiem cur Chriſtus iniquam,
Permittat? durumque ſinat regnare Tyrannum?
Armis qui ſanctum cætum, verbique Miniſtros
Diuini turbat furiosè & deijcit alta
Templa Dei paſſim & ferro populatur & igni
Polluit & valida Templi ſacraria dextra:

Qui

Qui nostras vallo firmas tot deijcit vrbes,
Mœnia cur toties nostra obsidione tyrannus
Ipse premat quęris? solidis nos turribus æuum
Eijciat degentes? vi simul occupet vrbes,
Cur toties Hunnos (gens est hæc optima bello)
Fundat, coniecto & iaculo sternens pede calcet,
Quæ sit fortè rogas causa? impietas fera nostra:
Fraus innexa viris patulum circumuolat orbem
Quæ stimulis animos multorum vexat acutis
Mox sequitur magno stipata Superbia flatu,
Quæ nullos vnquam euentus sortita beatos:
Hanc sequitur Luxus petulans: huic iuncta Voluptas
Ocia pigra sequi, fædoque fatiscere luxu,
Discimus hinc: ô florentes quot perdidit vrbes,
Protinus hæc auri sequitur furiosa cupido,
Humani generis regno hæc sceptroque potitur.
Non ferrum, horribilemque necem, non mille perîcla
Illa fugit demens: angit mentesquè nefanda,
Labimur hinc grauiter, cunctorum hinc munera languent,
Filius hinc odio patrem insectatur acerbo,
Hinc fraterna odijs funestis pectora feruent.
Omnis amicitiæ sinceræ hinc tollitur vsus:
Hunc iuuat brietas, multo & madefacta Lyæo
Membra fouens, iras subitò decurrit ad acres,
Hinc rixæ surgunt, pugnas committit inermis:
Mens fugit, hincque statim stolidæ petulantia linguæ
Vrget in arma viros: hinc verba cadunt sine sensu:
Non pudor vllus adest, orisque modestia nulla,
Illi aliud suadet mens recta, aliudque cupido.
Et tandem meliora videns, sequitur mala multa:
Tertius est laudans faciem deformis amici
Subridens verbis fatur, proh quanta venustas
Est quæso vultus tibi, diuersum fouet ore
Si sudas sudat, si fles lachrymis simul ora

B

Ipſe rigat, rides ſua ſoluit is ora cachinno.
Vix mihi ſi linguæ centum, centum ſimul ora
Ferrea labra eſſent ſcelerum comprendere poſſem
Nomina, ſatq́; vſum ſcelerum perſtringere verbis.
Si nobis cordi non eſt diuina voluntas
Si parui facimus Soteris dogmata noſtri,
Si timide cordis faſtum contemnimus eius
Diuinum verbum: nulla & pietate mouemur:
Si vitijs varijs corrupti viuimus annos,
Iure Deus iuſtus nobis iraſcitur armis
Nosq́; trucum affligi miſeros ſinit vsq́; Getarum.
Interea Ducis Auſtriadis perfertur ad aures
Fama ruit paſſim volitat pennata per vrbem
Caſcouiam, multorum hominum calor oſſa relinquit.
Concuſſi nouitate viri dant pectore luctus
Ingentes: gelidusq́; coit formidine ſanguis
Matronæque genus fædant, lacerantque capillos,
Iamque diem credunt pueri luxiſſe ſupremum
Talis vbique timor paſſim eſt ea mortis imago.
Tum Dux affatur ſocios, ac pectora mulcet:
O ſocij reuocate animos, deponite luctum,
Ne dubitate mei ſurget fortuna labori,
Iam iam crudelem ne circum fundere Thracem,
Vos armis mecum pigeat: vique eripe captos
O miles, noſtros fratres, innexa catenis,
Terga vides quorum, ac ſeruili compede vincta.
Vos fueram ſemper caſus complexus in omnes:
Ite viri mecum, mecumque inuadite Turcam
Si noſtro nobis cedet victoria Marte,
(Vt ſpero) ac hoſtem qui nunc de more ferarum,
Ingruit, exſuperauerimus (non copia vulgi,
Vincere amat, medijs ſed virtus vincit in armis)
Laus erit hæc veſtra: & vobis pro talibus auſis
Præmia digna manu larga & præſtabo fideli,

Si

Si vero numero belli quoque viribus æqui,
Non erimus: pulchrè ſimul occumbemus in armis.
Nomen erit noſtrum toto celeberrimum in orbe,
Gloria tolletur rerum ſuper æthera cæli
Noſtrarum, ſemperque decus laudesque manebunt.
Dixit: & extemplò ſupplex ſic voce precatur.
O Deus ô hominum & rerum iuſtiſſime Rector
Cunctarum mea vis, mea ſola potentia ſpesque,
Præſidium & tutum rebus ſolamen in artis:
Tu ſcutum, tu tela mihi, tu certa ſalutis
Anchora, tu ſtatio tuti placidiſſima portus
Cunctarum rerum cum ſit tibi ſumma poteſtas,
Rebus in anguſtis, noſtro dubioque labore
Ad te confugimus: placidus noſtra accipe vota
Ecce tibi morimur, teneras tibi carpimus auras,
Tempus adeſt noſtro iam iam ſuccurre labori
Iamque tuis fer opem, ac noſtra incepta ſecunda,
Te ſine namque Deus, ſine te nil poſſumus vnquam.
Chriſtiadum diros Thraces da pellere terra,
Atque manu valida terræ da corpora Thracum:
Sternere: da miſerè captorum ſoluere vîncla.
Hæc vbi dicta dedit, confeſtim ad arma paratos
Poſcit equos, loricam humeris galeamque decoro
Criſtatam capiti, ferro & ſibi ſuſcitat iram.
Non minus interea Marti pugnæque parârunt
Ductores ſeſe prompto cum milite cuncti
Vtque datum ſignum varijs exercitus armis
Adfuit: atque ducis ſubitò confluxit ad ædes.
(Sic etenim Dux magnanimus præceperat illis.)
Procedit legio, fundunt ſeſe agmina portis
Carolus inſignis medio Dux agmine Rueber
Conſpicitur, latè, aurata galeaque coruſcans,
Aurataque humeros lorica ornatus & haſtam
Dextra ſanguineam quatiens fortiſſimus heros,

B 2

Ductores Hunni gemmis ostroque decori
Hunc comitantur equis, induti pelle lupina
Circa humeros laxos gentis de more vetusto.
Hos manus ad portas iuuenumq; senumq; secuta est.
Votis at timidæ matres, ac vulgus inermum
Os implent lachrymis simul innuptæq; puellæ
Carolus immoto procedit pectore iamq;
Ad pugnam properans extemplo ritè phalanges
Instruxit: dextrumq; iubet se fundere circum
Cornu equites, læuumq; alas vtrinq; volantes,
Dilatique tenent fortissima pectora frontem
Thrax vbi iam longè fumantes puluere campos
Prospexit, viditque micantia tela virorum:
Quis globus & strepitus peditum, fremitus quis equorum
O socij, fatur quę nubes pulueris agris
Incubat: atque oculos passim ferit improba nostros:
Mox nostrum agnoscens agmen fulgentiaque arma
Christiadum arma viri rapite arma hostemq; propinquum
Insidijs fallamus ait. mox agmine toto
In siluam tacitè processit fallere doctus.
Non latuêre doli heroem fraudesq; Scytharum
Rueberum ingenio pariter, dextraq; potentem:
Continuoque acres peditum fortesque manîplos
In latebras primo siluarum immisit & acres
Continuit turmas equitum. Tum Turca latebras
Cernens detectas, nostrosque inuadere tandem
Eruit è syluis aciem Martemque poposcit.
Tum vero signum pugnæ Clarissimus heros
Proposuit noster: tum clangor vtrinque tubarum
Editur: horrisono mugit nemus omne fragore.
Pugnatur: cælumque boat clamore Virorum.
Quisque ferit ferro ac hostem pro viribus vrget:
Difficile est dictu, dextra quos misit ad orcum
Carolus insignis ferro, quos strauit arena,
Cornipede

Cornipede ipse volans semper pręcesserat agmen
Cædendo: passim tolluntur in æthera nubes
Puluereæ: passim sternuntur corpora ferro
Turbatis cuneis, celeri pede terga dedêre
Tum subitò Thraces, & vexilla minantia terræ
Iecerunt, parmas clypeosque graues: fuga cunctos
Inuasit: tremuitq́; pedum cursu excita tellus.
Ipse citus noster fugientibus ingruit hastam
Miles: & ense caput citus abstulit: atque cruore
Perfusum penitus truncum tellure reliquit
Tum vincti fuerant vînclis proceresq́; Ducesque
Heroum magno ac alto qui sanguine nati.
Interea cessit nostris victoria Martis.
Lętitia magna captorum vîncla soluta:
Taurorum pecudum quoque cætera pręda reducta est:
Læta statim penitus pertentant gaudia mentem.
Læticiam voluunt animo, noua gaudia mentis
Omnibus assurgunt: emittunt pectore luctus,
Non secus, ac si quis media de morte fuisset
Exemptus: raptus medijs vel in ignibus ardens:
Talis vbique fuit luctus, pauor & timor ante.
Ergo tibi Ruebere Baro clarissime laudes
Eximias debent Germani, Pannones omnes:
Tu pater afflictæ patriæ, Duce & auspice Christo,
Perge ô æternum nostris à finibus hostem,
Longius arcere à patria fortissime vindex,
Perge tuis faustis nunc nunc insistere fatis
O Generose Baro pręclaro sanguine cretus:
Ecce decus nomenque tuum laudesque perennes
Posteritas noscet, surgent & ad æthera cæli.
Ipse vides quanta Magnus cum laude canatur:
Quis non concelebrat Pompei fortia facta?
Ipse vides Hector quanto celebretur in armis
Carmine: lethifero Troiæ quod vulnere læsus

B 3

Fortiter occubuit, qui ſæpius agmina Graiûm
Fuderat, & claua deiecit corpora letho,
Aſpice Marcellum magno turbante tumultu
Qui rem Romanam ſtiterat, Gallumque rebellem
Strauerat, arma Iouis ſuſpendens tertia templo
Laus eius, nomen quam ſit memorabile noſti
Hanc tibi concedat laudem ter magnus Apollo
Aut potius Chriſtus Deus optimus inclite Ductor.
Hos cape Virtutis ſocios ne deſere cæpta,
Nec dubita lethum vera pro laude paciſci,
O Heros præſtans priſcæ & virtutis imago.

FINIS.

Laurentius Eiseler belív.indd 19 2022. 08. 02. 12:38:38

Epinicion carmen in laudem… Caroli Rueberi – textus

Laurentius Eiseler

Epinicion carmen Laurentii Eiseleri Viennensis, in laudem Generosiss[imi] Baronis, D[omini] Caroli Rueberi etc. eiusque victoriam de Turcis.

Generoso Domino D[omino] Carolo Ruebero, Baroni, et Summo Pannoniae superioris Duci, Domino suo plurimum colendo Laurentius Eiseler S[alutem] D[icit].

Cum superiori tempore, Dux ac Baro Inclyte, partim litteris, partim vero coram, ex quibusdam fide dignis hominibus, te feliciter cum Turcis nuper signa contulisse, intellexi. Non mediocriter laetabar, immo gestiebam, te duce, tuo auspicio, tuoque consilio, hisce periculosissimis ac extremis quodammodo temporibus, rem tam fortiter fuisse gestam. Nam quae repentina saepius incursio, qui vastus armorum impetus nobis cotidie istic est excipiendus, sat (proh dolor) scio. Merito, merito inquam Deo Summo rerum parenti magnae habendae sunt gratiae, si quando nostra vincit manus. At ne ulterius progrediar, laetis his novis cognitis, licet ad talem provinciam obeundam, si non propter aetatis imbecillitatem, me ineptum iudicarem, fretus tamen tua animi facilitate, tua humanitate, tua denique summa benevolentia praelium tuum nuper cum hoste commissum carmine, crassa pinguique, ut fertur proverbio, Minerva facto, complecti duxi. Non vero ut magnam carminis elegantiam inde expectares, sed uti meam quantamcunque animi erga te promptitudinem videres, feci. Hisce itaque et me meosque fidei tuae commendo. Vive ac vale magna spes patriae. Argentorati. Anno Salutis humanae. M. D. LXXXI.

Dicite io Musae mecum, io dicite ovantes, A2v
omnis et Aonidum mecum depromite suave
turba melos! Phoebo claro rectore, canora
pellite plectra lyrae, ferte et per sidera caeli
carmine perpetuo, in certamina Martis euntem
illustrem heroem lateri qui saepius aptat
falcatumque ensem, laetus, parmamque sinistrae
et cristam galeae victricis et aere rigentis
imponit capiti, validam et vi corripit hastam.
Saepius intrepidus fulgentia tela veneno
torquet in adversum, Turcis quibus incutit atrum
horrorem, ut coeant artus, stupeantque tremore,
stentque comae pavida Stygiae formidine mortis.
Saepius in castris, mecum quis primus in hostem
irruet, o iuvenes, fatur, dum diripit ensem
vagina, scutumque manu mox arripit, et dum
lora remittit equo, subitoque per avia turbat
agmina Turcarum, rigidos solvitque maniplos.
Huic caput ipse aufert, connixus et ilia ferro
figit fulmineo, ac hostes hinc cominus, atque hinc
instantes turbat, telo illi pectora rumpit.
Non aliter quam Dardanius qui vulnere Turnum
straverat Aeneas tumidum, ac Chironis alumnus
armipotens animam Troiae devicerat ense
Hectoris, ac Marius Cimbrum Mavortius heros
crudelem fudit, Stygias et misit ad undas.
Clara Teutonicus sic ille ab origine ducens
et genus, atque domum antiqua de stirpe baronum,
augustos celeri quotiens virtute triumphos
a Turcis retulit? Quotiens hos reppulit oris
Hunnorum? Quotiens vastantes vicerat agros?
Hungaricas quotiens terras, amnesque replevit
sanguine Turcarum, sinuantis fluminis instar?
Hunc cano: vos, Musae, Rueberus ut inclitus heros
novistis, patriam fortis defenderit ultor, A3r
egregii nuper cum praelia Martis iniret.
Pierides vestrum merito est nunc munere fungi,
vosque mihi faciles praebere, ut fortia tanti
facta viri merito depingere carmine possim.
Idus cum sexto terras lustraret Iulii
luce nove Titan, roseisque Aurora capillis

roscida luceret passim fugientibus astris,
tum Mahometigenae duxerunt agmina turbae
in nostros campos. Asiae et desertor opimae
undique vastavit cultos cultoribus agros.
Iam passim pratis acies incessit apertis
dives equum, dives contorum ac cassidis auro
ornatae, hanc alta Turcum de stirpe coercent
electi proceres, istorum quisque micantem
erexit conum galeae radiantis ab aere,
quem texit nitida ac surgens de fronte superba
crista, micant toti longe fulgentibus armis.
Quisque suos lustrat, dictisque appellat amicis
talibus: 'O iuvenes armis animoque feroci
praestantes, lectique viri, iam sumite vires
ferte viros letho, fauces elidite ferro!
Accelerate pedes, opulentae accingite praedae,
ducite vagina ferrum, vincite catenis
omne quod occurrit, mortali parcite nulli,
vi populate casas, raptam defendite praedam.
Ecce venit dulcis nobis iam gloria rerum.
Ne trepidate mei, reddet pro talibus ausis
praemia virtutis, populis terrisque superbus
rex regum noster. Rebus tam rite peractis,
nullus adest hostis: campis simul omnibus horror.
Tum vero proceres, nulla arma hostilia, nullum,
cernitis, o iuvenes, hostem. Trepidantia rura
ruricolasque boves pecudesque invadite molles!'
Dixerunt. Subito surgit cum murmure clangor A3v
terrificus, clamorque virum, furor itaque mentem
praecipitant, ardent animi, violentia gliscit.
Pars manibus stringunt enses et missile ferrum
corripiunt, vegetis pars curvant viribus arcus,
ostendunt animos laetos, pugnaeque paratos.
Ungulaque insultantis equi decussit amoenum
campum. Pars equitum sese ad divortia confert
nota viae. Iuvenum cultos pars perfurit agros,
at veluti incustodito insidiatur ovili
ore lupus furtim, pastor si forte recessit,
quaerens flexibiles hinc inde per avia rimas,
quo possit rabiem furiosa extinguere caede
agnorum stimulante fame, stomachumque replere

latrantem ex longo, fauces ac guttura pandens.
Sic inopes multum fodientes arva colonos
vexavit misere, ac villas deiecit eorum
hostis acerbus, atrox, violentus et improbus ira.
Te referunt nobis Danielis scripta prophetae,
Turce ferox! Fidei sanctae, truculente Tyranne,
divina hic paucis verbis oracula pandam.
Siste gradum, nostros ne tam crudeliter ange!
In somnis ecce ante oculos sub imagine vidit
bis duo regna ferarum hominumque, Deique sacerdos,
divinus Daniel vates sanctissimus olim.
Regibus Assyriis retulit fera prima Monarch[i]am,
altera Persarum praedixit regia sceptra,
tertia Graiorum populos regesque potentes.
Romanos rerum dominos fera quarta ferebat,
imperium et terris fore Martia moenia Romae.
Huius dira ferae facies truculentior illis
visa tribus: dentes ferratos ore fovebat,
fronte simul media bis cornua quinque gerebat
et duris plaudens pedibus concussit arentem
tellurem. Cornu vero sub fronte latebat [A4r]
exiguum, ducens mediis de cornibus ortum,
horrendis oculis in quo vultuque feroci
humani capitis formam tulit atque figuram.
Adversus superos hoc tristia bella movebat
inque Deum sanctum scelerato est ore locutum.
Tu, caput immane, es de quo sic diva loquuntur
scripta prophetarum! Tu, crudelissime Turca,
nil ne times? Poenis occurris tristibus ultro?
Interea Thraces tenuit fiducia rerum
audax, attollunt plausus, sonat omne fragore
aetherum sidus, circum clamore remugit
mons frondosus, ubique pavor per membra cucurrit
cultorum, squalor violentus concutit ossa
multorum, trepidantque ferae formidine vocis.
Omnes qui celerare fugam, ac se condere silvis
tentabant, horum aut nexerunt colla catenis,
ruperunt rigido aut candentia pectora ferro,
heu, etiam. Infantum est exorta miserrima caedes
estque casas humiles populatus, fervidus ignis
direptisque focis. Vulcanus ad astra favillas

sustulit, ac late circum loca sulfure taetro
fumarunt. Traxere viros praedaque potiti,
immanes Turcae, iam iam cessura furori
omnia sperarunt, foedarunt corpora ferro.
Heu heu! quis cladem tam tristem tamque nefandam
exponat verbis? lachrimis sat funera plangat?
Haec medio amplectens natum quem pectoris instar
dilexit, subito cervici imponit amatum
et longe maestus dextrae se parvulus alter
implicat, ac sequitur matrem per opaca locorum,
prospiciens clamat tremulus: 'Fuge! Turcae propinquant.
A longe clypeos ac arma micantia cerno,
o genetrix, fugias, sequitur ferus hostis!'
Dum mater silvis querit loca cincta profundis, [A4v]
acceleratque fugam in dumosos undique sentes,
perplexaeque viae voluit tacito pede, flexus
discurrens, tremuloque gradu fert anxia membra
ad labyrintheas latebras, tacitosque recessus.
O felix, qui tale queas vitare periclum,
atque fuga rabiem Turcarum evadere saevam!
Illa coma fusa conquestibus implet Olympum,
et tendens duplices palmas ad sidera fatur:
'Omnipotens aeterne Deus, Deus omnia cernens,
o vindex scelerum, ac mundi iustissime iudex,
aspice quam pectus curis stimuletur acutis!
Ducimur ecce Tui servili compede vincti,
ducimur in Turcum latebrosi carceris antrum!
Ah miserere Deus, spes o fidissima nostra!
Hostis habeto agros! Tantum nos eripe vinclis
hisce, quibus strictim dextraeque pedesque ligantur!'
Diverso interea miscentur prata tremore,
et magis atque magis consurgunt arma Getarum.
Tristitia plangunt nostri, ac dant pectore luctus
ingentes, cunctique humectant corpora fletu.
Barbare, non Europa tibi, sed barbara Syrtis
est genetrix, aut siqua super crudelior ora!
Te tumidum vasti genuerunt aequora Ponti.
Barbare, tu scelerate, feros Poenosque leones
exsuperas rabie caeca mentisque furore.
Quisquis es hic mecum, volvis qui talia mente
aeterni Christi truculenta morte redempte,

Qui volvis, dico: rabiem cur Christus iniquam
permittat durumque sinat regnare tyrannum?
Armis qui sanctum coetum, verbique ministros
divini turbat furiose et deiicit alta
templa Dei passim, et ferro populatur et igni
polluit et valida templi sacraria dextra,
qui nostras vallo firmas tot deiicit urbes. B^{r}
Moenia cur toties nostra obsidione tyrannus
ipse premat, quaeris? Solidis nos turribus aevum
eiiciat degentes? ut simul occupet urbes,
cur toties Hunnos (gens est haec optima bello)
fundat, coniecto et iaculo sternens pede calcet,
quae sit forte rogas causa? Impietas fera nostra!
Fraus innexa viris patulum circumvolat orbem
quae stimulis animos multorum vexat acutis.
Mox sequitur magno stipata Superbia flatu,
quae nullos unquam eventus sortita beatos.
Hanc sequitur Luxus petulans, huic iuncta Voluptas,
otia pigra sequi, faedoque fatiscere luxu.
Discimus hinc, o florentes quot perdidit urbes!
Protinus haec auri sequitur furiosa Cupido,
humani generis regno haec sceptroque potitur.
Non ferrum, horribilemque necem, non mille pericla
illa fugit demens, angit mentesque nefanda.
Labimur hinc graviter, cunctorum hinc munera languent,
filius hinc odio patrem insectatur acerbo,
hinc fraterna odiis funestis pectora fervent.
Omnis amicitiae sincerae hinc tollitur usus,
hunc iuvat ebrietas, multo et madefacta Lyaeo
membra fovens, iras subito decurrit ad acres,
hinc rixae surgunt, pugnas committit inermis.
Mens fugit, hincque statim stolidae petulantia linguae
urget in arma viros, hinc verba cadunt sine sensu,
non pudor ullus adest, orisque modestia nulla.
Illi aliud suadet mens recta, aliudque cupido.
Et tandem meliora videns, sequitur mala multa.
Tertius est laudans faciem deformis amici
subridens verbis fatur: 'Proh quanta venustas
est, quaeso, vultus tibi, diversum fovet ore.
Si sudas, sudat; si fles, lacrimis simul ora
ipse rigat; rides sua solvit is ora cachinno.' B^{v}

Vix mihi si linguae centum, centum simul ora
ferrea labra essent scelerum comprendere possem
nomina, satque usum scelerum perstringere verbis.
Si nobis cordi non est divina voluntas,
si parvi facimus Soteris dogmata nostri,
si timide cordis fastum contemnimus eius
divinum verbum, nulla et pietate movemur.
Si vitiis variis corrupti vivimus annos,
iure Deus iustus nobis irascitur armis
nosque trucum affligi miseros finit usque Getarum.
Interea ducis Austriadis perfertur ad aures
fama ruit passim volitat pennata per urbem
Cassoviam, multorum hominum calor ossa relinquit.
Concussi novitate viri dant pectore luctus
ingentes, gelidusque coit formidine sanguis.
Matronaeque genus foedant, lacerantque capillos,
iamque diem credunt pueri luxisse supremum
talis ubique timor passim est ea mortis imago.
Tum dux affatur socios, ac pectora mulcet:
'O socii, revocate animos, deponite luctum,
ne dubitate mei surget fortuna labori,
iamiam crudelem ne circum fundere Thracem,
vos armis mecum pigeat! Vique eripe captos,
o miles, nostros fratres, innexa catenis,
terga vides quorum, ac servili compede vincta!
Vos fueram semper casus complexus in omnes!
Ite, viri, mecum, mecumque invadite Turcam!
Si nostro nobis cedet victoria Marte,
(ut spero) ac hostem qui nunc de more ferarum
ingruit, exsuperaverimus (non copia vulgi
vincere amat, mediis sed virtus vincit in armis!)
laus erit haec vestra, et vobis pro talibus ausis
praemia digna manu larga et praestabo fideli.
Si vero numero belli quoque viribus aequi, B2r
non erimus, pulchre simul occumbemus in armis.
Nomen erit nostrum toto celeberrimum in orbe,
gloria tolletur rerum super aethera caeli
nostrarum, semperque decus laudesque manebunt.'
Dixit, et extemplo supplex sic voce precatur:
'O Deus, o hominum et rerum iustissime Rector
cunctarum, mea vis, mea sola potentia spesque,

praesidium et tutum rebus solamen in artis!
Tu scutum, tu tela mihi, tu certa salutis
anchora, tu statio tuti placidissima portus
cunctarum rerum, cum sit tibi summa potestas,
rebus in angustis, nostro dubioque labore
ad te confugimus! Placidus, nostra accipe vota,
ecce tibi morimur, teneras tibi carpimus auras!
Tempus adest nostro iamiam succurre labori
iamque tuis fer opem, ac nostra incepta secunda,
te sine namque, Deus, sine te nil possumus unquam.
Christiadum diros Thraces da pellere terra,
atque manu valida terrae da corpora Thracum
sternere, da misere captorum solvere vincla!'
Haec ubi dicta dedit, confestim ad arma paratos
poscit equos, loricam humeris galeamque decoro
cristatam capiti, ferro et sibi suscitat iram.
Non minus interea Marti pugnaeque pararunt
ductores sese prompto cum milite cuncti,
utque datum signum variis exercitus armis
adfuit, atque ducis subito confluxit ad aedes.
(Sic etenim dux magnanimus praeceperat illis.)
Procedit legio, fundunt sese agmina portis.
Carolus insignis medio dux agmine Rueber
conspicitur, late, aurata galeaque coruscans,
aurataque humeros lorica ornatus et hastam
dextra sanguineam quatiens fortissimus heros.
Ductores Hunni gemmis ostroque decori, B2v
hunc comitantur equis, induti pelle lupina
circa humeros laxos gentis de more vetusto.
Hos manus ad portas iuvenumque senumque secuta est.
Votis at timidae matres, ac vulgus inermum
os implent, lacrimis simul innuptaeque puellae.
Carolus immoto procedit pectore iamque
ad pugnam properans extemplo rite phalanges
instruxit, dextrumque iubet se fundere circum
cornu equites laevumque, alas utrinque volantes,
dilatique tenent fortissima pectora frontem.
'Thrax ubi iam longe fumantes pulvere campos
prospexit, viditque micantia tela virorum,
quis globus et strepitus peditum, fremitus quis equorum,
o socii, fatur, quae nubes pulveris agris

incubat, atque oculos passim serit improba nostros!
Mox nostrum agnoscens agmen fulgentiaque arma
Christiadum – viri, rapite arma! – hostemque propinquum
insidiis fallamus', ait. Mox agmine toto
in silvam tacite processit fallere doctus.
Non latuere doli heroem fraudesque Scytharum
Rueberum ingenio pariter, dextraque potentem.
Continuoque acres peditum fortesque maniplos
in latebras primo silvarum immisit et acres
continuit turmas equitum. Tum Turca latebras
cernens detectas, nostrosque invadere tandem
eruit e silvis, aciem Martemque poposcit.
Tum vero signum pugnae clarissimus heros
proposuit noster, tum clangor utrinque tubarum
editur, horrisono mugit nemus omne fragore.
Pugnatur, caelumque boat clamore virorum.
Quisque ferit ferro ac hostem pro viribus urget.
Difficile est dictu, dextra quos misit ad Orcum
Carolus insignis ferro, quos stravit arena.
Cornipede ipse volans semper praecesserat agmen B3r
caedendo. Passim tolluntur in aethera nubes
pulvereae, passim sternuntur corpora ferro
turbatis cuneis. Celeri pede terga dedere
tum subito Thraces, et vexilla minantia terrae
iecerunt parmas clypeosque graves. Fuga cunctos
invasit, tremuitque pedum cursu excita tellus.
Ipse citus noster fugientibus ingruit hastam
miles, et ense caput citus abstulit, atque cruore
perfusum penitus truncum tellure reliquit.
Tum vincti fuerant vinclis proceresque ducesque
heroum magno ac alto qui sanguine nati.
Interea cessit nostris victoria Martis.
Laetitia magna captorum vincla soluta.
Taurorum pecudum quoque caetera praeda reducta est,
laeta statim penitus pertentant gaudia mentem.
Laeticiam volvunt animo, nova gaudia mentis
omnibus assurgunt, emittunt pectore luctus,
non secus, ac si quis media de morte fuisset
exemptus, raptus mediis vel in ignibus ardens.
Talis ubique fuit luctus, pavor et timor ante!
Ergo tibi, Ruebere, baro clarissime, laudes

eximias debent Germani, Pannones omnes.
Tu, pater afflictae patriae, duce et auspice Christo,
perge, o aeternum nostris a finibus hostem,
longius arcere e patria, fortissime vindex!
Perge tuis faustis nunc nunc insistere fatis,
O Generose Baro praeclaro sanguine cretus!
Ecce decus nomenque tuum laudesque perennes
posteritas noscet, surgent et ad aethera caeli.
Ipse vides quanta Magnus cum laude canatur!
Quis non concelebrat Pompei fortia facta?
Ipse vides Hector quanto celebretur in armis
carmine: letifero Troiae quod vulnere laesus
fortiter occubuit, qui saepius agmina Graium B3^{v}
fuderat, et clava deiecit corpora leto.
Aspice Marcellum magno turbante tumultu,
qui rem Romanam stiterat, Gallumque rebellem
straverat, arma Iovis suspendens tertia templo
laus eius, nomen quam sit memorabile nostri.
Hanc tibi concedat laudem ter magnus Apollo,
aut potius Christus, Deus optimus, inclite Ductor!
Hos cape virtutis socios, ne desere coepta,
Nec dubita letum vera pro laude pacisci,
O Heros praestans, priscae et virtutis imago!

Győzelmi ének a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére

Előszó a szövegközléshez és a fordításhoz

Molnár Dávid

Eiseler latin szövegének kifejezéseit a klasszikus latin alakok szerint egységesítettük *(amaenus–amoenus, caeptum–coeptum, coelum–caelum, equor–aequor, faedus–foedus, lachryma–lacrima, lethum–letum, maenia–moenia, plodo–plaudo, sydus–sidus, sylva–silva, teter–taeter).* Minden esetben az *u-v*, *i-j* mássalhangzóvariánsokat is *u*-ra és *i*-re javítottuk. Az egyértelmű elírásokat mindenféle figyelemfelhívás nélkül korrigáltuk. A következetlen és sokszor nyilvánvalóan hibás központozást az értelmezett szövegértelemnek megfelelően kiegészítettük, szintaktikailag újrarendeztük. Csak a mondatok elején tartottuk meg a nagybetűket, vagyis nem a hexameter, hanem a mondatok értelme szerint tagoltuk a sorokat. Hasonlóképp az allegorikus alakok, valamint a méltóságnevek *vocativus*ánál is maradtunk a nagybetűs írásmódnál. A magyar fordításnál elsődleges szempont volt, hogy a vers meglehetősen széttartó, tartalmában – finoman szólva is – semmitmondó jellegét, a nyelv metrumba erőltetéséből eredő szóismétléseit, az igeidők használatának következetlenségeit figyelmen kívül hagyva egy olyan viszonylag gördülékenyen olvasható magyar prózai szöveget hozzunk létre, amely, még ha az eredeti latin verset szabadabban is kezeli, annak értelmét mégis visszaadja. Mivel a magyar szöveg verssorokba való tördelése megnehezítené az olvasást, ezért iránytűként az eredeti nyomtatvány *fólió*-számozását is jeleztük szögletes zárójelben.

Győzelmi ének a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére

Laurentius Eiseler

A bécsi Lorenz Eiseler győzelmi éneke a nemes báró, Karl Rueber úr stb. dicséretére és annak diadalára a török felett

Nemes Karl Rueber báró úrnak, Felső-Magyarország legfőbb vezérének, az ő nagyra becsült urának Lorenz Eiseler üdvözletét küldi.

[A2r] Mostanában tudtam meg, híres vezér és báró, némely szavahihető embertől részint levelekből, részint személyesen, hogy te nemrég szerencsésen megütköztél a törökkel. Nem kis mértékben örvendeztetett meg a győzelmed – sőt ujjongtam –, hogy a te vezetéseddel, a te atyai támogatásoddal és bölcs haditerved révén oly bátor haditett volt végrehajtva ezekben a nagyon veszélyes és valamiképp végső időkben. Bizony a váratlan és gyakori betörésekről, ami miatt fegyverek roppant rohamának kell ellenállnia ott a mieinknek nap mint nap – óh, fájdalom! –, eleget tudok. Joggal mondom, hogy ha valamikor győz a karunk, magasztos alattvalói hálával tartozunk minden dolgok legfőbb, igazságos Istenének. Na de ne szaladjunk annyira előre! Ezekkel az örömteli és friss értesülésekkel neki is lehet fogni a feladatnak, ha zsenge életkorom miatt nem ítélném magam erre alkalmatlannak. Ám a te szívélyességedre, a te lelki nemességedre, sőt a te rendkívüli jóakaratodra támaszkodva dalban gondoltam összefoglalni – ahogy a közmondás is tartja: durva és otromba Minervától vezetve[1] – az ellenséggel való mostani összecsapásodat. Egyáltalán nem azért írtam, hogy különösebb művészetet találj az énekben, hanem inkább azért, hogy lásd – amennyire csak

1 Latin közmondás. Jelentése: valamit ügyetlenül, nem eléggé felkészülten, hozzá nem értéssel csinálni. Kisviczay Péter XVIII. század eleji adagium-gyűjteményében így határozza meg: „Együgyű bölcsességgel mívelni valamit."

tőlem telik – lelkem irántad való szolgálatkészségét. Tehát most ezekkel a sorokkal ajánlom magamat és az enyéimet is oltalmadba. Élj egészségben, te nagy reménysége a hazának! Strasbourg, az emberiség megváltásának 1581. éve.

[A2v] Mondjátok, hej, mondjátok múzsák mind örvendezve vélem, a dalt Aonidák[2] zsivajával segítsétek kedvesen napvilágra vélem! Ragyogó Phoebus[3] vezetésével pengessetek a lanton szépen zengő dallamokat! Égi csillagok között daloljatok örökké a Mars viadalaiba vonuló káprázatos hősről, aki gyakran vonja ki örvendezve oldaláról szablyáját, veszi baljába pajzsát, teszi fejére győzedelmes, égbe meredő tollforgós sisakját és ragadja erős kezébe a nehéz lándzsát.

A rettenthetetlen – veszedelmére az ellennek! – gyakran hajít villámló dárdákat a törökökre, akikben halálos rémületet ébreszt, amint összesereglenek és ámulnak remegve. A rémültek reszketve állnak borzadva a styxi haláltól.[4] Gyakran szónokol a táborokban, velem, ki majd elsőként fog az ellenségre rontani, óh ifjak, kardját hüvelyéből kirántva, pajzsát is kézbe kapva és a ló gyeplőit megeresztve kergeti szét az eltévedt török menetoszlopokat és bontja meg a harcedzett *manipulus*okat.[5] Egyiknek fejét veszi, aztán felegyenesedve, megvillanó karddal döfi át egy másiknak a lágyékát és dárdájával mellkasokat üt át, hogy innen és onnan is közelharcban zavarja szét a fenyegető ellenséget. Éppen úgy, ahogy trójai Aeneas ejtett a kevély Turnuson sebet; úgy, miként Kheirón harcias tanítványa a trójai Hektór lelkét orozta el karddal;[6] és úgy, ahogy a marsi hős, Marius tette, aki levágta és a Styx hullámaiba küldte a kegyetlen kimbereket![7] Ugyanígy hányszor aratott fenséges diadalt a török felett ez a fényes eredetű teuton[8] nemzetből és bárói házának ősi nemzetségéből származó férfiú! Azokat hányszor szorította vissza a hunok határaitól? És hányszor foglalta el a felperzselt földeket? Hányszor duzzasztotta a törökök kiontott vérének kanyargó folyóival a magyar földeket és vizeket?

2 Az ősi Boiótiának a múzsáknak szentelt Helikón- és Kithairón-hegységet is magában foglaló neve. Már a klasszikus irodalomban is a múzsákra vonatkozik, mint akik Aoniából származnak.

3 Apollón görög eredetű (*phoibosz*) mellékneve, amely ragyogót, fénylőt jelent. Ebben a kontextusban mint a múzsák vezetőjére utal Eiseler.

4 Bevett szófordulat, amely a görög alvilág mitológiai folyójára, a Sztüxre utal. Ez az alvilági folyó választja el egymástól az élők és holtak világát.

5 Itt Eiseler valószínűleg „kisebb létszámú gyalogos egység" értelmében használja. A *manipulus*ok alkották a római légió gerincét. Olyan zárt alakzatban harcoló, mégis viszonylag mozgékony 120 fős taktikai egységekről van szó, amelyek a *hastati*, *principes* és *triarii* három sorában álltak fel. Minden sor tíz *manipulus*ra volt felosztva. Eiseler szövegrészletének nincs információs értéke, a kifejezéssel inkább klasszikus olvasottságát (Titus Liviust, vagy talán Polübioszt, esetleg Vegetiust) akarta csillogtatni. De az is lehet, hogy ezt is Plutarkhosznál olvasta.

6 A történetet Vergiliustól ismerjük (*Aeneis* XII). A rutulusok királyát, Turnust párbajban megsebesíti, majd szívébe döfve megöli Aeneas. A bölcs kentaur, Kheirón tanítványa nem más, mint Akhilleusz, aki Hektórt ugyanúgy kergette körbe-körbe Trója falai körül, ahogy Aeneas Turnust a rutulusok fővárosának, Ardeának falai körül (*Íliász* XXII).

7 A szöveg Caius Marius (Kr. e. 157–Kr. e. 86) római politikus és hadvezér győzelmére utal, aki Kr. e. 101. július 30-án a vercellaei csatában megsemmisítő vereséget mérve az egyesített kimber, teuton, ambrón és tigurinus törzsekre lezárta a majd' egy évtizede folyó ún. kimber háborút. A történet egy másik iskolás olvasmányra utal, Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* Pürrhoszról és Mariusról szóló fejezetére.

8 Általában germán, német értelemben. Azonban itt Eiseler zavaros hasonlatba keveredik, hiszen a következő mondatban Ruebert nevezi teutonnak, vagyis germánnak, aki Mariusként veri szét a törököket mint germán kimbereket (és így teutonokat is).

Erről éneklek! Ahogy ti, múzsák, megismertétek Ruebert, a híres hőst, [A3r] aki vitéz bosszúállóként védte meg a hazát, mikor nemrég a kiváló Mars csatáiba vonult. Pieridák,[9] most e munkát példás módon végezzétek! Adjátok hát nekem könnyedségteket, hogy e férfiú vitéz tetteit méltó dalban tudjam lefesteni.

Július idusa után a Titán hatszor járta be a földet,[10] és rózsás üstökével a harmatos Aurora[11] siető égitestek köre alatt világolt már, mikor a mohamedán ármány csapatokat indított táboraink ellen. Gazdag Ázsia szökevénye minden oldalról dúlta a szántóvetők megművelt földjeit. A nyílt mezőn körös-körül közeledtek már a lovasok pompás alakzatban, dzsidák és arannyal díszített ércsisakok forgatagában. A törököt fenséges nemzetségből választott nemesurak tartják féken. Mindegyikük peckesen állt réztől ragyogó csúcsos sisakban, amit elöl díszesen csillogó sisaktoll fedett, és tetőtől talpig tündöklő fegyverektől ragyogtak. Mindegyik megszemléli az övéit és ily szavakkal buzdítja társait: „Óh, szilaj és derék, fegyveres ifjak, ti válogatott vitézek, szedjétek össze erőtöket és küldjétek halálba a katonákat, szorítsátok torkukra kardotok! Siessetek gyalogosok, készüljetek a gazdag zsákmányra! Vonjátok ki kardotokat hüvelyéből, verjétek láncra mind, ki ellenszegül, ne kíméljetek egyetlen halandót se! Erőszakkal pusztítsátok a házakat, védjétek a rabolt zsákmányt! Íme, már közeledik is a haditettek édes dicsősége. Ne nyugtalankodjatok! A mi népeken és tartományokon uralkodó büszke királyunk meg fogja jutalmazni az ily vitéz cselekedeteket. A sikeresen végrehajtott vitéz tettek miatt nincs ellenség a nyakunkon, és rettegés uralkodik a mezőkön. Most aztán, óh, ifjú urak, hogy már se ellenség, se ellenséges fegyver nem áll az utatokban, támadjátok a rettegő falvakat és földműveseket, ökröket és gyenge juhokat!" [A3v] Ezeket mondták.

Hirtelen ijesztő zajjal férfiak csatakiáltásának moraja erősödött. Düh szállja meg az elmét, lobognak a lelkek, nő az indulat, a katonák kivonják a kardokat, dárdát ragadnak, friss lendülettel húzzák fel az íjakat és szívükben örömmel készülődnek a csatára. A szép mezőn pedig szökellő lovak patája dobogott. A lovasság egy része az ismert mellékutakat őrzi. Az újoncok egy része a megművelt földeket pusztítja végig, miként az őrizetlenül hagyott akolra lopva leselkedő farkas, amely régóta úttalan utak hasadékaiban bujkálva éhségtől korgó gyomorral a bárányok iránti szenvedélyét szélesre tárt torkának dühöngő mészárlásával csillapítaná, bendőjét újra teletömve. Az ellenség nyers, kegyetlen és gyalázatos dühe így kínozta sokszor rettenetesen a gyenge, földművelő parasztokat, és rombolta le falvaikat.

9 Múzsák értelemben. Jelentése pieriaiak (Pieridesz), vagyis akik Görögország egyik máig is élő regionális egységéből, Pieriából származnak. Itt található az Olümposz-hegység, az istenek lakhelye is.

10 Hélioszra utal, aki minden nap tüzes szekerén keletről nyugatra tartva végigrepül az égbolton. Eiseler szerint július idusa után hatszor tette meg ezt az utat, ami tehát július 21.

11 A hajnal istennője (görög megfelelője Éósz), aki az ég kapuit kinyitva bejelenti Héliosz érkezését. Tradicionálisan a rózsaszínt (erre utal a homéroszi *rhododaktülosz*, „rózsásujjú" jelző) és a narancssárgát kapcsolták hozzá. Ovidiusból vehette az *Aurora capillis* részt (*Metamorphoses* 5.440). Könnyei mint reggeli harmat terítik be a mezőket (lásd például Ovidius *Met*. XIII.621–622) és Hésziodosz *Theogoniá*ja (371–382) után a csillagok és bolygók születését is hozzá kapcsolták. Eiseler mindegyik attribútumára utal a versben: a haját látta rózsaszínben ragyogni, amire jól rímel hangzásban a latin *roscida*, vagyis „harmatos" jelző, és utal az égbolton szétszórt égitestekre is.

Vad török, te vagy az, akit Dániel próféta írásai emlegetnek nekünk![12] A szent hit isteni jóslatait én most pár szóban összefoglalom. Megállj, ádáz zsarnok, és ne szorongasd tovább ily kegyetlenül a mieinket! Íme, a legszentebb isteni vátesz, Dániel egykor álmában meglátta a vadállatok és emberek kétszer két birodalmát, valamint Isten papjait. Az első fenevad Asszíria királyaival hozta hírül az első Monarchiát, a második vadállat a perzsák királyi méltóságait, és a harmadik vad a görögök uralkodó népeit és királyait hirdette ki. A negyedik fenevad hozta el a római uralkodókat, Róma birodalmát és Róma Marsnak szentelt erődítményeit. Ennek a szörnynek az alakja még fenyegetőbb volt, mint az előző háromnak: vasfogakkal falt és homloka közepén kétszer öt szarvat viselt. Kemény lábbal tapodta a szikkadt földet, és homlokában [A4^r] – a szarvak között növekedve – még egy kicsiny szarv bújt meg borzalmas szemekkel, amelyeknek vad ábrázata emberi fő képét és alakját hordozta.[13] Az égiek ellen irtózatos háborúkat gerjesztett és förtelmes szavakkal emlegette a szent Istent. Te vagy az, rettenetes fő, amelyről a próféták isteni írásai beszélnek! Te legkegyetlenebb török, hát semmitől sem félsz? Elébe sietsz szigorú büntetésednek?

A trákok[14] vakmerő önhittséggel úgy örvendeznek egyre hangosabban, hogy zajongásuktól zeng az égi vidék és csatakiáltásuktól visszhangzik a sűrű erdőkkel borított hegyvidék, ahol a lakosok testét félelem járja át, miközben sokak lelkét – a vadállati ricsajtól reszketve – heves gyász is gyengíti. Mindazokat, akik sietve igyekeztek elrejtőzni az erdőkben, vagy nyakbilinccsel fűzték láncra, vagy – jaj! – hideg vassal döfték át torkukat és csupasz mellkasukat. Mindennapos iszonyat a gyermekek lemészárlása, és a kirabolt, feldúlt otthonok féktelen lángjainak látványa. Vulcanus[15] az izzó pernyét az egekig hajtotta, és amerre a szem ellát mindenfelé kénes bűzzel füstölgött a vidék. A kegyetlen török hódítók a férfiakat és a zsákmányt elhurcolva szinte várták, hogy az őrület teljesen hatalmába kerítve őket fegyver vasával csúfítsák az emberi testeket. Óh, jaj! Ki mondhatna el szavakkal ennyi szomorú és istentelen csapást? Van-e elég könny elsiratni a pusztítást?

12 Dán. 7.1–8.27.

13 A Luther-, Melanchthon- és Johannes Carion-féle ún. wittenbergi történetszemlélet rövid összefoglalója olvasható Eiselertől. A negyedik fenevad szarvai között megbújó kicsi szarv lenne a török. Székely István (1505–1565) 1559-es krónikája így ír erről: „Azért az első Bestia vala a Babiloniabeli birodalom. A második a Persiai. Az harmadik a Nagy Sándoré. A negyedik a Rómaiaké, ki alatt a kis szarv, a Török birodalma felnevekködék, ki a Rómaiaknak nagy sok országokot és tartományokot elfoglalá. Továbbá a keresztyén országokot Ázsiába és Európába igen megrontá, és bálványozóvá tevé, és sok káromló beszédeket a Christos ellen tőn, és most is teszen, kinek az ő hatalma mikort megtöretik, ottan következik az ítílet. De Istennek ez az ő akaratja, a mint az Írásba ki vagyon jelentvén, hogy e Török által annak előtte a bálványozásért minden keresztyén országokot megrontson. Azért nem most leszen meg a Török népnek romlása, mert még sokat kell járniok az Sionnak hegyén, azaz a keresztyének között, Dániel:7."

14 A szkíták és géták mellett az egyik bevett humanista megnevezés a törökre.

15 Görög megfelelője Héphaisztosz. Eredetileg a tüzek istene, aki később a tűz erejét felhasználva a kovácsmesterség alkotó istenségévé szelídül. Eiseler szövege az eredeti pusztító aspektusára utal, amely füstös, kéntől bűzölgő, szinte pokoli tájat ír le. Szinte biztos, hogy az iskolai Servius- kommentár ihlette (*In Vergilii Aeneidos libros* 3.571.1–3.571.14), ahol a kénes bűzt vulkánok felsorolásával magyarázza (Vezúv, Etna). Eiseler szövegében viszont nincs sok értelme, mert a felperzselt vidéknek nincs kénes szaga. Egyszerűen Vulcanusszal helyettesítette a vulkánokat.

Miközben az anya szívének-lelkének képmását, szeretett gyermekét magához szorítja, és hirtelen felkapva nyakába veszi, a másik szomorú csöppség jobbjával sokáig öleli őt, majd árnyékos-rejtett helyeken keresztül követi az anyját. Aztán a távolba nézve, remegve kiáltja: „Menekülj, közeledik a török! Messziről látom a pajzsokat és a csillogó fegyvereket, óh, anyám, menekülnél, de üldöz a vad ellenség!" [A4v] Ezalatt az anya az erdő mélyén jajveszékelve a mindent beborító tövises bokrokon keresztültörve sietteti a futást, és kusza ösvényeken bolyong nesztelen, hogy remegő lépteit és meggyötört tagjait ide-oda szétfutó kerülőúton labirintusi rejtekhelyekre és titkos zugokba vezesse. Óh, boldog az, ki elkerülheti az ily veszedelmet és a törökök vadállati dühösködése elől futással megmenekül!

A csapzott hajú anya kesergése az egész Olümposzt átjárja, amikor mindkét kezét a csillagok felé nyújtva így szól: „Óh, mindenható örök Isten, te mindent tudó Isten, bűnöktől oltalmazó és a világ legigazságosabb bírája, nézd, ahogy lelkem metsző kínokkal kínoztatik! A te kötelékeid szolgai béklyójában vezettetvén eldugott tömlöcök török vermébe vezettetünk! Óh, könyörülj Istenem, legbiztosabb reménységünk! Foglald el majd az ellenség földjeit! Szabadíts meg minket ezektől a bilincsektől, melyek szorosan tartják gúzsban kezünket és lábunkat!"

Mialatt a rétek az ellenségtől való rettegéssel telnek meg, a géta[16] csapatok egyre és egyre csak gyülekeznek. A mieink szomorúságukban jajgatnak, lelküket roppant gyásznak adják, és együtt siratják könnyel öntözve a holttesteket. Te barbár, te! Nem Európa, hanem a barbár Syrtis,[17] vagy – ha van ilyen egyáltalán – még kegyetlenebb vidék a hazád! Téged, felfuvalkodottat a hatalmas Fekete-tenger síkságai szültek. Te utálatos barbár! Vad, pun oroszlánokon is túlteszel vak őrületeddel és dühödt lelkeddel.

Akárki vagy is, aki ezeken eltöprengsz velem, te, akit kegyetlen halálával az örök Krisztus megváltott, megmondom neked, hogy Krisztus miért engedi a szertelen tébolyt, és miért hagyja a kemény zsarnokot uralkodni. A zsarnokot, aki az isteni szó szolgáit és a szent gyülekezetet őrjöngve félemlíti fegyverével és Isten égbe nyúló templomait mindenütt ledönti, és aki fegyverrel dúlja fel és tűzzel mocskolja be a templom szilárd, kegyes szentélyeit, [Br] és rombolja le a mi erős, fallal körülvett városainkat. A mi városfalainkat a zsarnok ostrommal miért szorongatja, kérded? És szilárd várakból minket, ottlakókat miért űz ki? És ugyanakkor a városokat elfoglalva, és az elhajított dárdától elterülteket lábbal tiporva miért űzheti el oly sokszor a hunokat (ezt a háborúban bátor népet)? Mi lehet ennek az oka, kérded?

Hát a mi szilaj istentelenségünk! A hatalom fojtogató Álnoksága, mely az egész, tágas világon szárnyra kapva sokak lelkét kínozza hegyes ösztökével. Nyomában nagy kevélységgel követi őt a Gőg, amely még soha semmiféle boldogságot nem hozott. Ezt követi a könnyelmű Bujaság, társul csatlakozva hozzá az Élvezet, hogy lusta semmittevéseket

16 Lásd fent. A törökökre használt másik humanista fogalom.

17 A mai Líbia tengerpartján található ókori eredetű város, melynek latin neve a görög *Szürtosz*ból származik. Vergilius barátságtalannak (*inhospita*) nevezi (Aen. IV.41). Az irodalomban sztereotipikusan a berber kalózok, vagyis barbár rablók lakhelye. Erre utal Eiseler szövege is.

követve mocskos kicsapongásoktól lehessen lankadni. Tudjuk, hogy jaj, ezek miatt menynyi virágzó város pusztult el! Ezeket állandóan az arany iránti őrjöngő Vágy követi, hogy a vagyon birtokában az emberi nemen jogarával uralkodhasson.

Az esztelent nem tántorítja el sem fegyver, sem borzalmas halál vagy ezer más veszély, és nem aggódik az istentelen. Hol keményen dolgozunk, hol a kötelességektől erőtlen mindenki, emitt a fiú keserű gyűlölettel becsmérli az apát, amott testvéri keblek forrnak halálos gyűlölettől. Aztán itt meg az őszinte barátság szokása veszik ki az emberekből, amire csak rásegít a sok bortól[18] nedvesített tagok ernyesztő részegsége, mely hirtelen gerjeszt heves haragot, hogy fegyvertelen dulakodások és verekedések támadjanak. Az értelem elszáll, ami miatt viszont rögvest otromba, arcátlan szóváltás kél és készteti a férfiakat fegyvert rántani. Illetlen szavak repkednek, semmi szemérem, semmi tisztesség a beszédben. Mást súg a józan ész, és másra buzdít a szenvedély. És hiába látja a jót, mégis a sok rosszat követi. A harmadik, becstelen barát képében ilyen szavakkal dicsér mosolyogva: „Óh, mily bájos – kérlek – az arcod, ábrázatod az ellenséget is lecsillapítja. Ha izzadsz, izzad; ha sírsz, [B^v] ő is egyből könnyekkel öntözi orcáit; ha nevetsz, hahotázással fizet az arcán."

Aligha lenne elég nekem száz nyelv és száz fáradhatatlan ajkú száj, melyekkel képes lennék szavakba foglalni a bűnök neveit, és szavakkal leírni a bűnök elkövetésének fajtáit. Ha Isten akaratát nem érezzük szívünkben; ha kevesek vagyunk, akik a Megváltó tanait tiszteletben tartjuk; és ha félénken alábecsüljük a szív gőgjét és az ő isteni szavait, akkor semmiféle kegyesség sem fog megindítani bennünket. Ha évekig a romlottság különböző bűneiben élünk, az igazságos Isten joggal haragszik ránk és rendel minket, nyomorultakat a borzalmas géták fegyvereitől folyton rontatni.

Miközben az ausztriai hadvezér szárnyaló hírneve a fülekbe jut és Kassa városán keresztül-kasul száguld, sok ember reszket a félelemtől. A hírektől nyugtalan férfiak hevesen gyászolnak szívükben, és elhűlt vérük félelemmel társul. Az anyák a felmenőket káromolják, megtépázzák hajukat, és oly nagy a mindent átjáró félelem a haláltól, hogy gyermekük utolsó napját hiszik felvirradni. De aztán lelküket csillapítva így szól a vezér: „Óh, bajtársak, szedjétek össze magatokat és hagyjatok fel a gyásszal, ne kételkedjetek abban, hogy igyekezetemben csakhamar mellém szegődik majd a szerencse is a kegyetlen trákot csakugyan elűzni mindenhonnan, hogy fegyvereivel ne bosszantson titeket s engem. Óh, katona, szabadítsd ki a mi láncra vert testvéreinket, kiket hátrakötözött kézzel látsz! Én veletek mindig minden közelharcba belevágtam! Vonuljatok velem, férfiak, és támadjunk a törökre! Ha a hadiszerencse győzelemre visz minket – ahogy remélem is –, és a most vadállatként ránk törő ellenséget legyőzzük (mi nem emberek sokaságával, hanem fegyverek vitézségével szeretünk győzni!), az a ti dicsőségetek lesz, és merész vállalkozásaitokat becsülettel, bőkezű és méltó módon fogom jutalmazni. [B2^r] Ha viszont a csata során se számban, sem erőben nem leszünk majd kedvező helyzetben, dicsőségben fogunk együtt elesni! Nevünk

18 Magyarul visszaadhatatlan a latin szöveg *Lyaeus* szava, amely Bacchus egyik görög eredetű jelzője. A görög *lüaiosz* 'elernyesztőt', 'gondoktól és bánattól megszabadítót' jelent. Később egyszerűen bor jelentésű is.

híres lesz kerek e világon, dicső tetteink híre az egekig száll, és minket örökké éltetnek és tisztelnek majd!" Mondta, hogy aztán rögtön ily szavakkal könyörögjön esdeklőn: „Óh, Istenem, emberek és minden dolgok legigazságosabb irányítója, erősségem, egyedüli esélyem és reményem, a cselvetések sűrűjében biztos oltalmam és vigaszom! Te, pajzsom és lándzsám; te, az egészség biztos horgonya; te, a biztos kikötő legbékésebb réve, ahova válságos helyzetekben, kétségünkben és szorongattatásunkban a te legfőbb hatalmad oltalmában hozzád menekülhetünk! Hallgasd meg imáinkat, jóságos Isten, hiszen teéretted halunk meg, és tevéled lélegzünk! Itt az idő, hogy minket erőfeszítésünkben és következő vállalkozásainkban erőddel már megsegíts, mert nélküled, Istenem, nélküled soha, semmit sem tudunk véghezvinni. Keresztény földünkről engedd nékünk elkergetni a rettenetes trákot, és erős karjainknak engedd a trákok testeit földre vágni, és engedd a nyomorúságos foglyokat láncaiktól megszabadítani!"

Így szólott, majd a harchoz felszerszámozott lovakat, a vállakra lemezvértet és fej díszéül tarajos sisakot kér gyorsan, hogy fegyver vasával gerjesszen magában haragot. Közben nem kisebb buzgalommal a többi parancsnok is Mars mezejére készülődött elszánt katonáival együtt, és amint megadta a jelet, ott volt a hadsereg minden fegyvernemmel és rögvest összegyűlt a vezér házánál. (Épp ahogy a fővezér megparancsolta.) Vonul a légió, ömlik a sereg a kapun át. A sereg közepén messziről kitűnik a jobbjában véres lándzsát rázó nagy erejű hős, a jeles vezér, Karl Rueber csillogó, aranyozott sisakjában és vállait díszítő aranyozott vértjében. A hunok parancsnokai ékköves bíborköpenyben kísérik lovakon, [B2^{v}] ősi szokás szerint farkasbőrrel fedve széles vállaikat, akiket végül fiatalok és öregek csapata követ a kapukhoz. Mindeközben aggódó anyák és hajadon leányok a fegyvertelen néppel egyszerre fogadkoznak zokogva.

Károly rendíthetetlen szívvel megy előre, és máris harcra készülődve rendezgeti megszokott csatarendbe a phalanxokat. A lovasoknak megparancsolja, hogy alkossanak körülötte jobb- és balszárnyat, mindkét oldalra gyorsan mozgó seregszárnyakat, hogy a kiszélesedő arcvonalat bátor szívvel tartsák. Így szólt: „Messziről a trák már rég észrevette a portól kavargó mezőket és a vitézek csillámló lándzsáit. Óh, társak, lábak mily tömege és zaja, lovak mily moraja! És mily porfelhő ez köröttünk, ami látásunkat így elhomályosítja? Nemsokára rá fognak jönni, hogy csillogó csapatunk keresztény sereg! Vitézek, ragadjatok fegyvert, és csaljuk tőrbe a közelgő ellent!" Aztán ravaszul az egész sereg csendben az erdőbe lopakodott, hogy kelepcét állítson. A szkíták[19] fortélyai és cselvetései az egyaránt fortélyos és rátermett hős Rueber előtt rejtve nem maradtak. Rögvest az erdő sűrűjébe vezényelte először a gyalogság elszánt és kemény *manipulus*ait,[20] aztán a vad lovasokat[21] is. Majd felismerve, hogy a török észrevette a rejtekhelyet, kiváló hősünk végül támadásra hívta mieinket az erdőből, és jelt adott a harcra.

19 Vagyis törökök.

20 Lásd feljebb.

21 A latin szöveg itt a *turma* szót használja, amely a római légió harmincfős könnyűlovas egységeinek a csapatneve. Mivel Eiseler ezzel semmi tárgyszerű többletinformációt nem ad, a magyar fülnek idegenül csengő szót egyszerűen „lovasokkal" fordítottam.

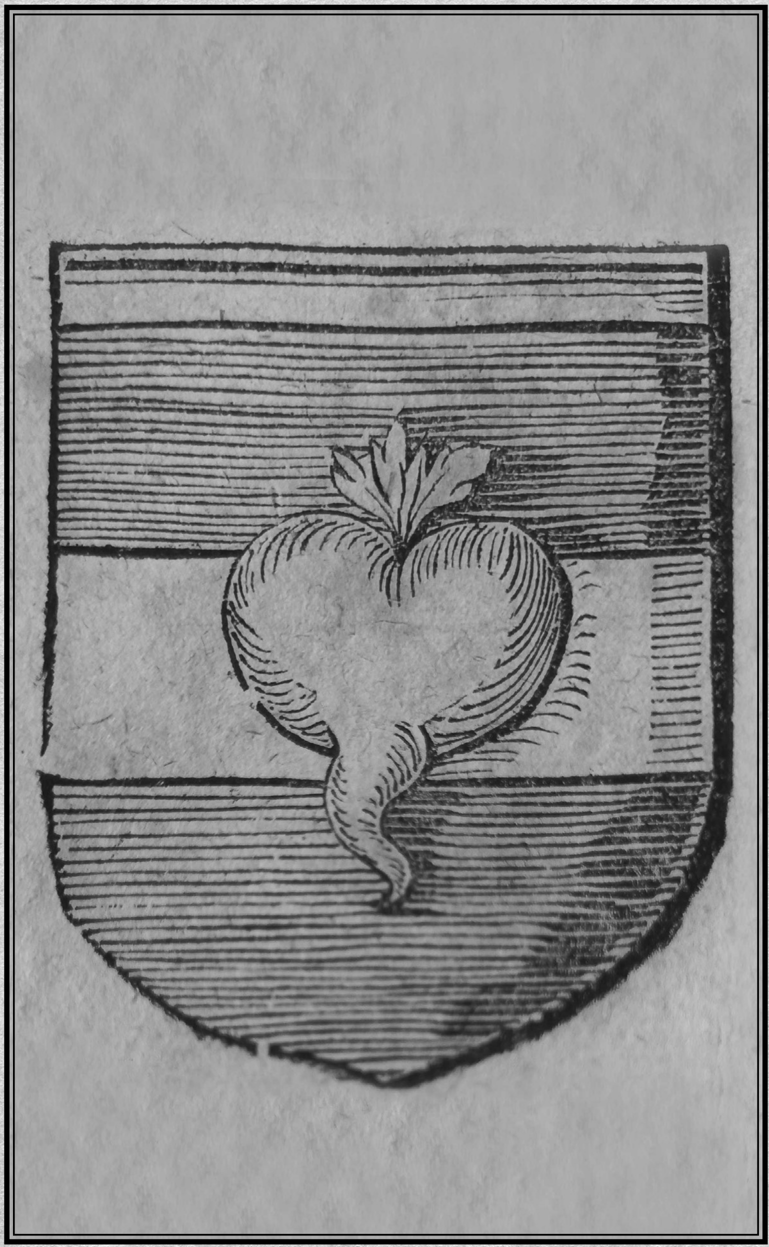
Mindkét oldalról trombitaszó harsan, és az egész erdő irtózatos zajjal zúg fel. Megütköznek, és férfiak üvöltésétől visszhangzik az ég. Mindenki fegyverével üti-vágja és teljes erejével szorongatja az ellenséget. Nehéz lenne felsorolni mindazokat, akiket Károly jobb kezében kardjával oly vitézül a halálba küldött és a porba leterített. [B3r] Lovával gyilkolásra készen mindig sebesen szárnyalva tört a sereg élére. Mindenütt porfelhők emelkednek az égre, és az ékben támadó csapatok nyomában levágott testek hevernek szerteszét. Vezénylő zászlóikat, kis kerek és nehéz ércpajzsaikat földre hajítva végül fürge lábbal futásnak eredtek a trákok. Menekülésre fogta mindenki, és szaladó lábaiktól dübörögve remegett a föld. Gyors katonáink lándzsával vetették magukat a menekülőkre. Az iszkolók fejét karddal csapták le, és a kiömlő vértől iszamós törzsek a földre csuklottak.

Ekkor a hős főemberei, vezérei és más magas méltóságú rokonok még láncra voltak verve. Közben viszont a mieinket győzelemre segítette Mars. A béklyóiktól megszabadítottaknak nagy volt az öröme. Visszaszerezték a bikákat, birkákat és más egyéb rablott jószágot is. Vidám öröm járja át a lelkeket. Szívből és lélekkel hirdetve új örömök támadnak. A kebel gyásztól szabadul, egészen úgy, mintha a halálból jöttek volna vissza, vagy lobogó heves tűz közepéből lettek volna kiragadva. Ily nagy volt előtte mindenhol a gyász, a félelem és a rettegés!

Tehát néked, Rueber, fényes báró, minden germán és pannon válogatott dicséretekkel tartozik. Te, a romlásba döntött haza atyja és Krisztus oltalmát élvező hadvezér, folytasd utadat! Az ellenséget tartsd örökké minél távolabb határainktól, a hazától, vitéz oltalmazónk! Csak így tovább! Kövesd szerencsés csillagzatodat, óh, nemes és dicső vérből született báró! A jövendő mindörökké ismerni fogja híredet-nevedet, és örök érdemeid híre a mennyekig ér! Hiszen látod, hogy Magnust is mennyi ének dicséri. Hát ki ne foglalkozna Pompeius bátor tetteivel?[22] Látod, fegyverében Hektórt is mennyi dal ünnepli! Trója halálos sebektől sújtott kiterített hősét, [B3v] aki oly sokszor kergette szét a görög csapatokat buzogányával döntve halálba a testeket. Figyeld csak Marcellust a nagy zűrzavarban, aki Róma helyzetét megszilárdította, és a gall lázadót levágva, harmadikként ily dicső tettet véghezvíve, annak fegyvereit Jupiter templomában kifüggesztette, hogy így maradjon emlékezetes a neve előttünk.[23] Háromszor ilyen dicső tettet engedjen neked nagy Apollón, vagy inkább Krisztus, a legnagyszerűbb Isten, te híres vezér! Óh, te kitűnő hős, ősi erények képmása, válassz hősies tetteidhez társakat, ne hagyj fel, mibe belevágtál, és ne kételkedj abban, hogy halállal kell halni az igaz dicsőségért!

22 Gnaeus Pompeius Magnus (Kr. e. 106–Kr. e. 48) római politikus és hadvezér. Julius Caesar és Crassus mellett az első triumvirátus harmadik tagja. Ez is Plutarkhosz-olvasmányára utal, a *Párhuzamos életrajzok*ra, azon belül is az *Agészilaosz – Pompeius* című könyvre.

23 Marcus Claudius Marcellus (Kr. e. 268 előtt–Kr. e. 208) római politikus és hadvezér. Ez a rész a párviadalban legyőzött gall király történetére utal, akinek míves fegyvereit Marcellus áldozati ajándékként Juppiter Feretriusnak ajánlotta fel. Eiseler forrása mindkét esetben Plutarkhosz közismert *Párhuzamos életrajzai* voltak (*Pelopidasz – Marcellus*).

A Rueber család címere (1672)

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-906-4.01

Bor és répa: Lorenz Eiseler éneke Karl Rueber tokaji kapitány törökök felett aratott győzelméről

Molnár Dávid (Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak)

Répa, bor és csatatér, avagy: kinek, miért és miről?

Hogy ki volt Lorenz Eiseler? Nem tudjuk. Hogy pontosan miről írta ezt a kis művet?[1] Csak találgatunk. És hogy miért írta? Csak sejtjük. Ez az a sejtés, amely a szerzővel és művével kapcsolatos feltételezéseink kiindulópontja lehet.

Tózsa-Rigó Attila részletesen összefoglalta a bécsi borkereskedő Eiseler család magyarországi kapcsolatait.[2] És habár az 1580-as évekből Lorenz/Laurentius nevű Eiselert nem ismerünk (csak egy évtizedekkel korábban elhunyt ilyen nevű családtagról tudunk), mégis logikus lenne e borkereskedők akár tágabb családi környezetében keresnünk a vers íróját, aki a könyv címe alapján szintén bécsi. A vers címzettje nem más, mint a „tokaji hős", Karl Rueber von Püchsendorf kapitány, akinek a testvére az a Hans/Johannes Rueber von Püchsendorf báró, aki 1568-tól 1584-es haláláig a felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitány.[3] Ez azért fontos, mert ő az, aki a felső-magyarországi végvidék katonai ellátmányáért is felelős volt, és ezen keresztül a Tokaj-hegyaljai borok kereskedelmére is befolyással volt.[4] Karl Rueber 1576-tól lehetett tokaji főkapitány,[5] és ezt a tisztséget 1583-as haláláig viselte is. Eiseler versén kívül Caspar Pilciustól is ismerünk egy 1583-ban

1 Eiseler 1581.
2 Tózsa-Rigó 2022 – lásd kötetünkben.
3 Pálffy 1997, 272.
4 Tózsa-Rigó 2022 – lásd kötetünkben.
5 Erre utal az Osztrák Állami Levéltárban (Österreichisches Staatsarchiv) őrzött 1576 őszi folyamodvány, amely Karl Ruebert új tokaji főkapitánynak nevezi (ÖStA Hoffinanz-Ungarn RN 33. Konv. 1576. október fol. 1–4).

kiadott epithalamiumot, amely Karl Rueber házasságát ünnepli Margareta a Landau baronesse-szel.[6]

Mindezeket figyelembe véve arra következtethetünk, hogy költőnk, ha nem is kereskedő tagja az Eiselereknek, de saját tehetsége szerint más úton-módon mégiscsak megpróbálta előmozdítani a család kereskedelmi ügyeit. Erre utalhat az előszó végén a mondat, amely nem csak magát, hanem az övéit is a címzett oltalmába ajánlja: „Hisce itaque et me meosque fidei tuae commendo." Mintha Laurentius a család egy vagy túl fiatal, vagy egy szerény képességű irodalmi faktora, értelmiségi lobbistája lenne. Ráadásul a jelek szerint olyannyira szerény képességű (vagy olyannyira fiatal?), hogy össze is keveri a két testvért egymással, vagy egyszerűen nem is tud róla, hogy akkoriban nem egy, hanem két Rueber is hadakozik a végeken. Ez azonban további kérdéseket is felvet a szöveggel és szerzőjével kapcsolatban.

Először is, miért gondoljuk azt, hogy összekeverte a két testvért? Erre rögtön a legkézenfekvőbb válasz az ajánlás címzése, amely *dux summi Pannoniae superioris*-nak nevezi Ruebert. Ez vagy humanista retorikai játék (bár egy megszólításban fölöslegesnek tűnik, hiszen a hivatalos címnek nagyobb a becse), vagy Eiseler csupán nem volt tisztában a titulusokkal. A fenti megnevezés valószínűleg a *supremus capitaneus partium regni Hungariae superiorum*-ra utal. Árulkodó lehet az is, hogy Eiseler egyszer sem írja le Tokaj nevét, márpedig Karl Rueber hivatalosan *supremus capitaneus in Tokai* volt. Viszont megnevezi Kassát, ami megint csak Hansra/Johannesre utal, aki a fenti cím birtokosaként egyben kassai kerületi főkapitány is, és Eiseler művében innen vezeti ki seregét a dicsőséges csatába. Ez a tévedés arra utal, hogy az Eiseler család – fogalmazzunk úgy – nem volt a tűz közelében.

Tózsa-Rigó Attilától tudjuk, hogy 1574-ből van nyoma Hans Rueber és a másik bécsi „borklán", a Stamp család üzletelésének, akik a 16. század közepén az Eiseler családba be is házasodtak.[7] Hogy Pálffy Géza ugyanerre az adatra utal-e, nem tudom, de az Österreichisches Staatsarchiv iratára hivatkozik, amely szerint Rueber a Dunán szállított tokaji bort a Német-római Birodalomba.[8] Nem tudjuk, mi történt az 1570-es évek közepe után Rueber és a bécsi borkereskedők között, de az biztosan állítható, hogy Karl Rueber tokaji kapitány és Hans Rueber kassai generális személyét csak az keverhette össze egymással, aki nem ismerte és semmilyen kapcsolata nem volt a Kassai–Nagysárosi–Tokaji körzettel. Ha az Eiseler családnak bármiféle érdekeltsége lett volna az 1580-as évek elején Tokaj környékén, akkor nem követnek el ekkora malőrt.

6 Ugyanebben a kötetben Pilcius patrónusának, Hansnak is dedikált egy törökverésre szabott parafrázist a 79. zsoltárra. Pilcius 1583, K4^{r}–K5^{v}, L2^{r}–L3^{v}. Ezenkívül Mento Gogreff, Hans Rueber udvari papja többek között a két Ruebernek ajánlotta evangélikus vitairatát. Gogreff 1579.

7 Tózsa-Rigó 2022 – lásd kötetünkben.

8 Pálffy 2015, 121.

Hans Rueber zu Pixendorf (1529–1584), a tokaji kapitány Karl Rueber testvére

A tanulmány címében a répa nem egyszerűen a Rueber család nevére utal (*Rübe*), hanem az alig száz éve nemességet nyert család címerére is, amelyen nincs más, mint egy jó kövér répa.[9] A fent említetteken kívül több olyan költeményt is ismerünk, amelyek Hans Rueberről, jobban mondva halála alkalmából íródtak.[10] Az alkalmi versek kedvelt technikája, hogy a dicsőített személy nemesi címeréről külön címerverset, vagy egy vers részeként a címer motívumait járják körül. A Rueber család címeréről egyik humanistának sincs semmi mondanivalója, vagy ha lenne is, nincs merszük megverselni. Talán nem találják a megfelelő jelképes, retorikai fogást a répán, hiszen könnyen válhatna nevetség tárgyává. Mi viszont – megkésett humanista gesztusként – vettük magunknak a bátorságot, hogy a tanulmány címében a bécsi borkereskedőkkel saját nemesi szimbólumával, a répával kapcsoljuk össze a Felső-Magyarország katonai élelmezéséért és takarmányozásáért is felelős Ruebert.

Már Bécsből nézve is távoli, szinte egzotikus, háborús vidék a tokaji terület, hát még az 1200 kilométernyire lévő Strasbourgból. És ilyen távolságból, közvetlen ismeretségi kapcsolatok nélkül nem is csoda, ha összekevernek két kapitányt a végeken. A fennmaradt Eiseler-nyomtatvány viszont azt sejteti, hogy a család megpróbált valamiféle üzleti pozíciókat szerezni a felső-magyarországi/tokaji borpiacon. Így utólag persze elég félresikerült próbálkozásnak tűnik, még akkor is, ha nyilván másféle ajándékokkal is kedveskedtek Eiselerék Rueber(ék)nek. Hogy sikerült-e valamit elérniük, egyelőre nem tudjuk, mert nincs nyoma annak, hogy bármilyen borkereskedelmi üzletet kötöttek volna a régióban.

Strasbourgból az üzleti célok is még tisztán körvonalazódhatnak, azonban a végvidéki területek, személyek, kapcsolati hálók, valamint az események kontúrjai már könnyen összefolynak, elhomályosodnak. Így vetődhet fel aztán az a kérdés is, hogy milyen győzelmet ünnepel szerzőnk. Erre könnyű választ adni, mert a 40–42. sorban azt írja, hogy az ütközet július idusa után hat nappal, vagyis 1580. július 21-én történt. Ez az 1580. július 19-ei nádudvari diadal lehet, amelyet három nagyobb, egymásból következő összecsapás előzött meg az évben.

Ennek első epizódja 1580. február 14-én inkább csak egy portya, amikor is Karl Rueber tokaji, valamint a kassai, ecsedvári és kállói kapitányok Nádudvar városán rajtaütöttek. Ezt levélben panaszolja el a budai pasa Hans Ruebernek:

> „Továbbá a kassai Ernut kapitány és Rüber atyjafia az tokaji kapitány, az ecsed vári, és kállai kapitány, 12 eresztött zászlóval, 200, kocsi gyalogokkal, ezön februariusnak 14. napján, az Hortoba vizén túl Nád udvar várasára ütöttek, környül vötték és a rév helöket mind meg száguldották, látták hogy az vizek, és az költöző helyök nem szolgáltattanak nekik, Döbröczön felé igazodtanak és onnét möntenek el. Efféle gyüleközésöknek, ingörködésöknek, várak alá száguldásoknak, les hányásoknak, barmok, ménösök, juhok

9 Bucelin 1672, 198.

10 *Epitaphia* 1585. És egy másik strasbourgi kiadás: Frischlin 1601, Qq5r–Qq6v.

Tokaj vára (1602)

elragadásoknak, faluk dúlásinak, rablásoknak; út állásoknak, jámbor úton járókra támadásoknak kiket koncolnak, kiket fogva visznek, az frigyben mindön ellenköző dolgoknak, semmi szünetjük nincsen, mi nagy nyilván előtökben adjuk, de látjuk, hogy semmit véle nem gondoltok, és semmitül meg nem tiltjátok."[11]

A következő már nagyobb veszteségeket okozott a töröknek, ez az 1580. áprilisi hatvani vásárütés. Kara Üvejsz, budai pasa április 19-ei levelében ismét panaszkodik, de már Habsburg Ernő osztrák főhercegnek (1553–1595):

„Mint ím mostan is Szent György havának 21. napján az ifjú Bátori István, Rüber atyjafiával, szakmári kapitánnyal, egri kapitánnyal, Homonnai Istvánnal, és az környül való végbeli kapitányokkal egy mást értvén; sok némötöt és magyart egyben gyűjtvén, ez meg nevezött némöt urak és magyar urak, kapitányok, némöt magyart, lovagot, gyalogot öt ezörnél többet, fegyverökkel melléjök vévén, értötték hogy az hatvani bég Budára jött, ilyen ártalmas dolgot míveltenek hogy az hatalmas császár vára alá Hatvanra rohantanak, az várasát, majorját égették, dúlták, sok embört megöltenek; sokat sok marhákkal kinccsel el vittenek, az császár adója szedő embört is mindön marhájával és sok kinccsel el vittek röggeltül fogván tíz óráig ellenköztenek, sok kárt és röttenetösségöt míveltenek, hisszük hogy hírötökkel vagyon, de azt nem hihetjük, hogy római császár akaratjából mívelték; hanem ha fld, vagy Rüber akaratjából ha mívelték volna, ha úgy nem volna, ennyi fő némöt, magyar urak kapitányok, ennyi haddal fegyverrel föl készülvén illyen ártalmas dolgot nem míveltek volna, möly dolog semmi hithöz nem illik."[12]

Erre válaszul a magyar renegát, Sehszüvár (Sásvár)[13] szolnoki bég június 20-án rajtaütött az Eger alatti Makláron. A kis mezővárost feldúlta és a lakókat elhajtotta vagy levágta („Gyermekeket mint juhokat fogdosák").[14]

A „zsivány Sásvár bég" vérszemet kapva további bosszúhadjáratot szervezett a nyáron a Tokaj–Kálló térség települései ellen, ami a fent említett Nádudvari csatában végződött, ahonnan végül maga a szolnoki bég is csak nagy nehezen tudott elmenekülni. Mindhárom keresztény támadást Karl Rueber nevéhez (is) köthetjük, és mindhármat a Hans Rueber parancsnoksága alá tartozó várak kapitányai hajtották végre.

11 Takáts–Eckhart–Szekfű, *Budai basák*, 1915, 210–211 (no. 182). Lásd még: Ács, kiad., RMKT XVI/11, 1999, 442–443.

12 Takáts–Eckhart–Szekfű, *Budai basák*, 1915, 215 (no. 185).

13 Sásvár bégről lásd: Ács 2002.

14 Ács, kiad., RMKT XVI/11, 1999, 164–165 (241–248, 265–292. sor).

Csata Hatvan mellett (1594)

Nehéz megítélni, mennyi igaz mindabból, amit olvashatunk Eiselernél, de feltűnően kerüli a konkrét nevek, helyek és a csata eseményeinek leírását. Négy másik korabeli forrást is ismerünk, amelyek a nádudvari csatáról írnak. Összehasonlításképpen nézzük meg ezeket közelebbről, és vessük össze Eiseler leírásával:

1) [Szepesi György?] *Sásvár bég históriája* (1580)[15]
2) [Caspar Bschlagngaul] *Ein news Liedt von dem Scharmützel und Niderlag* (1580)[16]
3) Szamosközy István, *Történeti maradványai*[17]
4) Istvánffy Miklós, *Historiarum de rebus Ungaricis* (1622)[18]

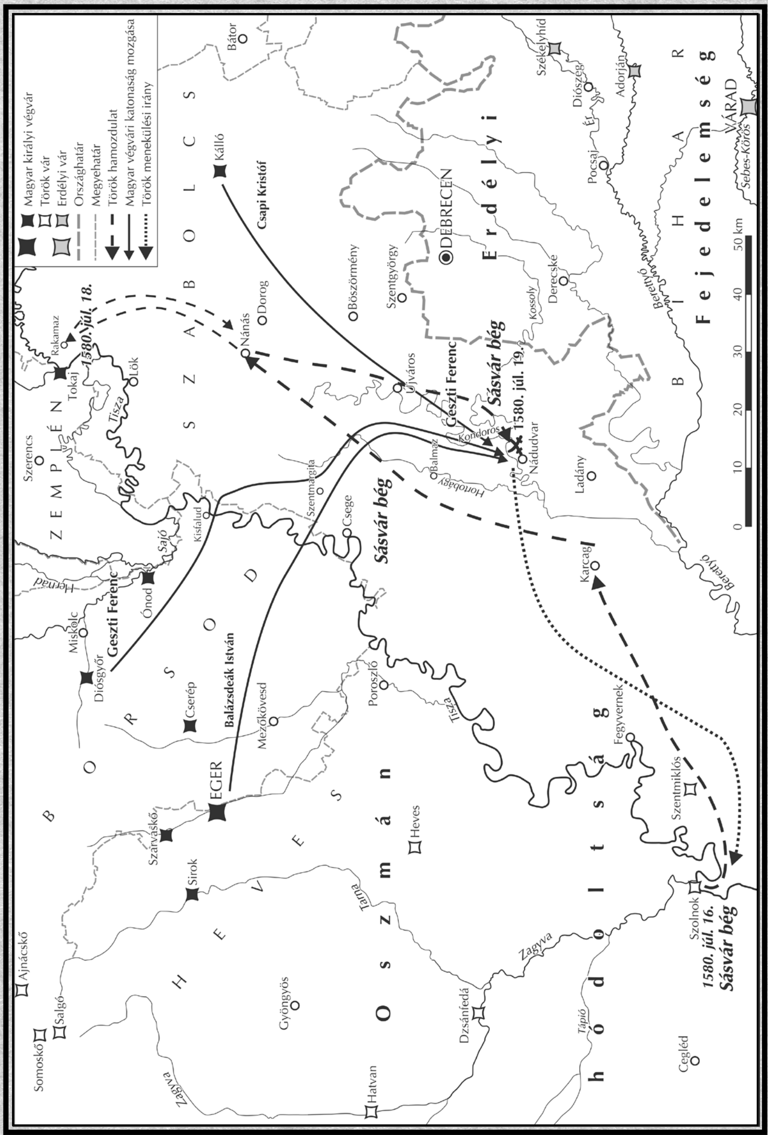
A nádudvari csatáról azt tudjuk, hogy a maklári rajtaütés sikerén felbuzdulva Sásvár bég nagyjából háromezer főnyi seregével 1580. július 16-án megindult a nyári betakarítások idején bőségesnek ígérkező zsákmányszerzésre. A több csapatra szétszóródott törökök végigdúlták a Hortobágyot, majd Rakamaz települést. A nagyjából 3000 marhát és 600 rabot a Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Balmazújváros, Nádudvar, Püspökladány, Karcag, Törökszentmiklós útvonalon akarták Szolnokig hajtani.[19]

A rakamazi rajtaütés hírének hallatán Geszti Ferenc, diósgyőri kapitány gyorsan reagált, és 300 fős csapatával a török után indult. Közben a környező végvárakból is felzárkózott Geszti mellé a magyar, német katonákból álló erősítés, amellyel egy nagyjából 1000–1200 fős sereggé terebélyesedett a diósgyőri kapitány csapata.[20]

A fennmaradt források más-más személyeket tesznek meg a csata irányító-főszereplőjének, és kicsit másképp beszélik el a csata lefolyását is. Eiseler szövege miatt fókuszáljunk Karl Rueber alakjára, akit költőnk természetesen a csata főszereplőjének tesz meg. Eiseler szövegéből semmi konkrétumot nem tudunk meg, ami nem is csoda, mert a 351 sornyi versben csupán 30–35 sor jut a csatára. Eiseler szerint Rueber Kassából vonult a törökre (vagyis mint fentebb már említettem, ez Hans Rueber lenne, de nem tudunk semmilyen jelentősebb törökveréséről 1580-ból). Azt nem írja, hogy merre vonul a keresztény sereg, csak azt, hogy a török észreveszi a csapatmozgást. Rueber kelepcébe akarja csalni a törököt, ezért katonáival az erdő(!) mélyére vonul. De ezt észreveszi a török, úgyhogy az erdőből kijönnek. Támadásba lendül a keresztény sereg, és le is győzi a törököt. Kiszabadítják a keresztény foglyokat, és sok zsákmányt is szereznek. Ennyi a történet.

Eiseler szövegében mindössze két nem antik, és nem mitológiai tulajdonnév szerepel: Kassa és Rueber (márpedig Kassához nem Karl, hanem Hans tartozik).

15 Szepesi 1581. Modern, kritikai kiadás: Ács, kiad., RMKT XVI/11, 1999, 157–172, jegyzetek: 429–443.
16 Bschlagngaul 1580. Összefoglalása és a forrásértékű részek átírása: Ács, kiad., RMKT XVI/11, 1999, 440–441.
17 Szilágyi, kiad. *Szamosközy István*..., 1876, 208–210.
18 Istvánffy 1622, 554–555.
19 Lásd a következő oldalon jelzett útvonalat. https://goo.gl/maps/jJB2zCyNZ4qGbYds5
20 Balázs 2001, 233–237.

Sásvár bég hadjárata (térkép: Nagy Béla)

Nem tudjuk, hol történt az összecsapás, és azt sem, hogy kik voltak Rueber katonái, és pontosan ki volt az ellenfele. A csata mintha csak magától megesett volna valahol valamiért.

Ehhez képest a többi forrás sokkal részletesebb összefoglalót ad. Annak ellenére, hogy mind Szamosközy, mind Istvánffy „szakszerűbb" leírását adják a csatának, és annak ellenére is, hogy a magyar énekszerző lazítja az elbeszélését a szokásos, meglehetősen közhelyes és unalmas bibliai párhuzamokkal és kötelező moralizálással, a legfontosabb forrásunk mégis kétségtelenül a Sásvár bégről szóló magyar históriás ének. A kései olvasónak az az érzése a szöveget böngészve, hogy amennyire a kissé értelmetlennek ható Eiseler távoli, úgy a magyar szerző, még ha részese nem is volt, de térben és időben az eseményekhez nagyon is közel volt. Ismeri a terepet, a helységneveket, és a csata szereplői sem vesznek valami távoli egzotikus derengésbe. A szakirodalom a Nádudvartól nem túl messze, nagyjából 70 kilométernyire lakó Szepesi György mezőtúri papot sejti a SEEPESI akrosztichon mögött.[21]

Habár Szepesi elbeszélésének központi hőse Geszti Ferenc diósgyőri várkapitány, mellette a másik hős Karl Rueber. Mivel nem akarok elveszni a nevek és helyek részleteiben, ezért csak Rueberrel foglalkozom. Az ének elején ezt olvashatjuk (5–12. sor):

> „Emlékezünk azért nagy szép dolgokról, / Isten félő, jámbor, vitéz urakról, / Geszti Ferentznek jó vitézségéről, / Kegyetlen Sásvár bégnek veszedelméről. // Egyetemben az jó Ruber Karollyról, / Császárnak tokai kapitányáról, / Ez esztendőbeli jeles harcokról, / Magyaroknak sok jó szerencséjekről."

Az előzményekről, vagyis a hatvani vásárütésről is szót ejt, és ezzel kapcsolatban mindkét Ruebert megemlíti (69–76, 89–92. sor):

> „Fel indítá Isten az magyarokat, / Ruber Carolt és Colonitz Berthalant, / Velek öszve az Katai Ferentzet, / Ez országnak mint jámbor hű hadnagyát. // Ezek mellé nagy sok jó vitézeket, / Magyart, sárgát és vasas németeket, / El indíták harmad fél ezer népet, / Égetteték Hatvannac ő várasát... / Láták akkor magyarok emberséget, / Ruber Caroly, Katai vitézségét, / Magyar vitézeknek serénségeket, / Török főknek hamar el vételeket."

Emiatt panaszkodik aztán Kara Üvejsz budai pasa „Ruber János" felső-magyarországi főkapitánynak a következő sorokban (145–148):

> „Ezen nagy haragja Veiz basának, / Azért igen ír az Ruber Ianosnak, / Hogy meg szegte volna frigyét császárnak, / Oka volna az nagy szörnyű romlásnak."

21 A históriás énekről és Szepesi Györgyről lásd még: Ács 2002, 381–388.

A beszámolók szerint tényleg sok zsákmányt szereztek a keresztények, sőt Szamosközy szerint még 25 tevét is elragadtak.

Szepesi énekének 106–112. versszakai alapján rekonstruálható, hogy mi történt a csata július 19-ei, keddi napja előtt. Hétfőn az egri katonák rajtaütöttek egy török csapaton, akiket levágtak, foglyul ejtettek és megfutamítottak, majd Balmazújvárosba vitték a zsákmányt (429–432. sor):

> „Elevenen huszonkettőt fogának, / Fejeket is egynéhányat szedének, / Három ezer barmot szabadítának, / Új Várason ezekkel nyugodának".

Közben Karl Rueber a főként Tokaj környékén verbuvált német katonáival és Csapi Kristóf, kállói kapitány is szorongatja a szolnoki béget, de beesteledik, és Hajdúböszörménytől visszavonulnak ők is Balmazújvárosba. Másnap mindannyian csatlakoznak a Geszti Ferenc vezette főerőhöz, amelynek aztán jobbszárnyát Rueber irányítására bízzák. Nádudvarnál érik utol a béget, aki már csatarendben várja őket. Legyőzik, sok török főembert lekaszabolnak és foglyul ejtenek, Sásvár maga is alig tud elmenekülni. Az Eiselernél olvasható erdőről nem tesz említést az énekszerző. Kelepcéről viszont van egy – talán csak általános értelmű – megjegyzése, amikor a menekülő törököket a környék lakossága levadássza a Hortobágyon (529–536. sor):

> „Mert réteken sokan gyalog legények / Törökeket sok ideig keresék, / Sokat bennek Hortobágyban ölének, / Kilenc százig mindenestől veszének. // Kiért téged, Úr Isten, mi dicsérünk, / És örökké mindenkor magasztalunk, / Hogy az tőrben kit vetett volt minekünk, / Az ellenség belé essék helyettünk."

A másik három forrás nem említ tőrvetést.

Nagykálló (1604)

Mint látható, Eiseler szövegéhez képest Szepesi műve részletekben és nevekben is sokkal gazdagabb. A strasbourgi nyomtatvány viszont se a seregek létszámáról, se a törökök veszteségeiről, de még a törökök létszámbeli fölényéről sem ír semmit. A veszteségek tekintetében mindegyik forrás következetes és nagyjából egyforma számokat hoz, kivéve Szamosközyt: Szepesi szerint 250 török halt meg, Istvánffy 300 halottról, 400 fogolyról és 13 megszerzett zászlóról ír, Bschlagngaul az elesettek számát nem említi, de 300 fogolyról és 9 zászlóról tud. Szamosközy szerint 1200 töröknek vágták le a fejét és tűzték karókra a falakon. A seregek létszáma Szepesinél 3000 török és 1200 keresztény, Istvánffynál 2000 török és 800 keresztény, míg Szamosközynél 2500 török és 1500 keresztény.

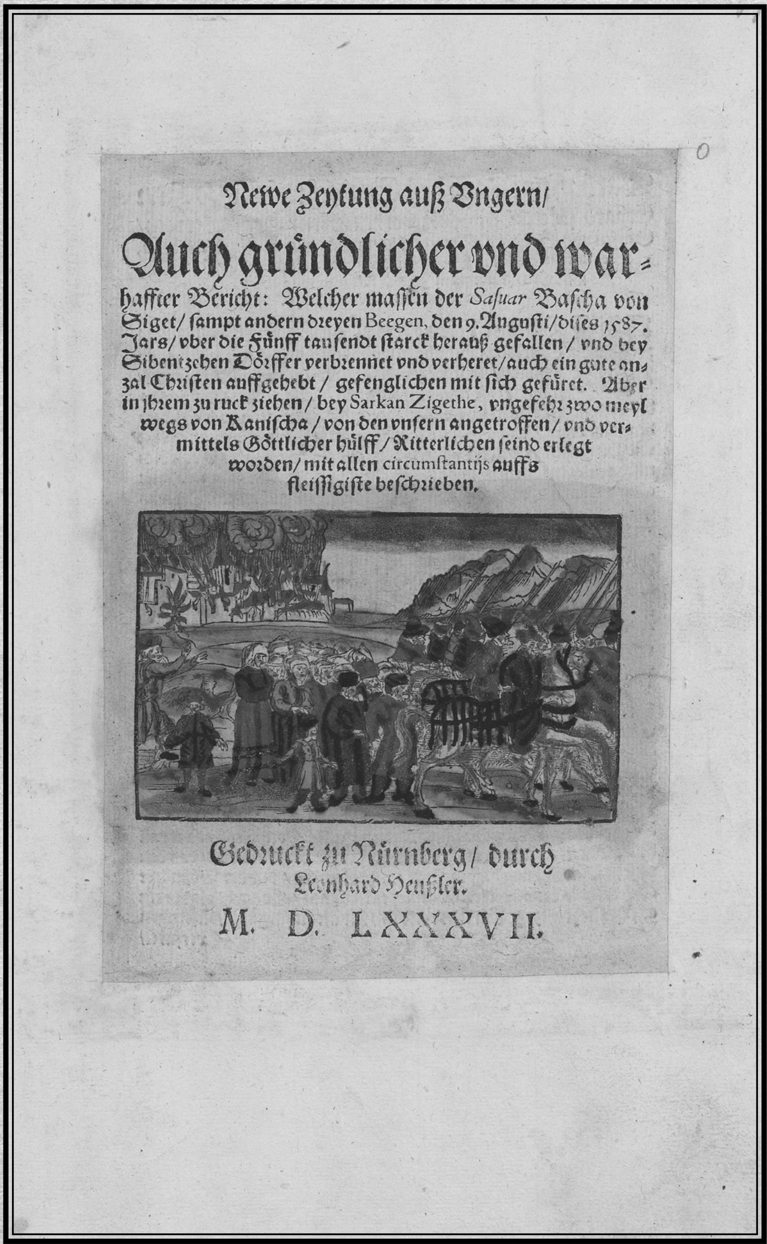
Eiselernél központi stratégiai elem az erdő, ami mellett kibontakozik a csata. De a 112–117. sorokban is említi a „sűrű erdővel borított hegyeket”, ami Nádudvar környékén egészen biztosan nem volt. Ezt a többi forrás sem említi, sőt Szamosközy ki is hangsúlyozza, hogy a menekülő töröknek azért sem volt esélye, mert Nádudvartól Szolnokig olyan síkság terül el, amelyen semmilyen erdő és semmiféle domb nem emelkedik, ahol el lehetett volna bújni: *ad Zolnocum usque nullis silvarum aut collium impedimentis extenditur.* Valószínűleg nádasra gondolhatott Eiseler. Balázs Sándor szerint miközben Geszti követte a török sereget, Balázsdeák István és Rácz István hadnagyokat nagyjából 400 lovassal előreküldte, hogy azok a törököt megelőzve Nádudvar határában a mai Töröklaponyagon elrejtőzzenek a nádasban. Így aztán Sásvár bég túlerőben lévő serege a Geszti vezette fősereg és a két hadnagy 200-200 fős lovascsapata közé került, ahol azt szét is verték.[22]

A leshányás ezek szerint nem csupán Eiseler költői motívuma. Balázs Sándor nem adja meg a nádasban való magyar tőrállítás forrását. Talán Takáts Sándortól vette, aki azt állítja – Balázzsal nem teljes összhangban –, hogy Balázsdeák 400 lóval, valamint egy bizonyos Báthory 200 lóval és Geszti a diósgyőri csapatával állítottak lest, amibe belesétált a török. Takáts tehát nem bontja két seregrészre a keresztény sereget, de nem árulja el, honnan származnak ezek az információk.[23]

Fontos azt is megjegyezni, hogy valamiért se Istvánffy, se Szamosközy – annak ellenére, hogy több vezért is felsorolnak – nem említik Karl Rueber nevét a csatával kapcsolatban, pedig Szepesinél Geszti mellett a legfontosabb szereplő. A német nyelvű ének szerzője viszont Hans és Karl Ruebert is megnevezi, ez utóbbit oroszlánként harcoló hősnek látja, aki katonáit – miként Eiselernél is – beszéddel buzdítja. (Szepesinél Geszti mondja el buzdító beszédét.)

A fenti források tárgyszerűségéhez és adatgazdagságához képest Eiseler szövege valami távolból révedő fikciónak tűnik. Az előszóban említett hiteles emberektől származó szóbeli beszámolók és levelek is inkább a valószerűség mázát hivatottak felkenni a költeményre, mert ha tényleg lettek volna ilyen hírvivők, akkor biztos, hogy az ifjú Eiseler nem intézi el 30 sorban a csata leírását, amelyben az egyetlen

22 Balázs 2001, 234–235.
23 Takáts 2010, 127.

Newe Zeytung auß Vngern/

Auch gründlicher vnd warhaffter Bericht: Welcher massen der Sasuar Bascha von Siget/ sampt andern dreyen Beegen, den 9. Augusti/ dises 1587. Jars/ vber die Fünff tausendt starck herauß gefallen/ vnd bey Sibentzehen Dörffer verbrennet vnd verheret/ auch ein gute anzal Christen auffgehebt/ gefenglichen mit sich gefüret. Aber in jhrem zu ruck ziehen/ bey Sarkan Zigethe, vngefehr zwo meyl wegs von Kanischa/ von den vnsern angetroffen/ vnd vermittels Göttlicher hülff/ Ritterlichen seind erlegt worden/ mit allen circumstantijs auffs fleissigiste beschrieben.

Gedruckt zu Nürnberg/ durch Leonhard Heußler.

M. D. LXXXVII.

Híradás Sásvár bég egy másik hadjáratáról, 1587

konkrétum – a többi kortárs forrás tükrében meglehetősen valószerűtlennek tűnő – csapdaállítás a „négyszögletű kerek erdőben". Mindezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Eiseler történelmi forrásként használhatatlan, inkább egy a műfaj közhelyeiből építkező győzelmi éneket próbált megszerkeszteni, hogy egy eljövendő és felvirágzó üzleti kapcsolat reményében a felső-magyarországi (vagy csupán a tokaji?) főkapitánynak kedveskedjen vele a család. De mi ez az irodalmi műfaj, amire Eiseler választása esett, az *epinicion*?

Az epinicion műfaja és Eiseler költeménye

Calepinus definíciója szerint *epinicion*nak neveznek a görögök valamilyen győzelem feletti ünneplést (görögül is megadja: ἐπὶ + νικάω).[24] Ekkor éjszaka is világító győzelmi tüzeket gyújtanak, amelyek e győzelem felett érzett örömöt hivatottak kifejezni. Irodalmi szempontból Suetoniust idézi a Nero császárnak komponált győzelmi laudációk miatt. A Calepinus-szótár 1585-ös, magyar nyelvű meghatározásokkal is bővített kiadásában pedig a következőt olvashatjuk az *epinicia* szócikknél: „Győzödelemért való örvendetes, és ditsírő ének, győzödelemek ditsíretire iratott versek, avagy Győzödelöm vers."[25] Latin nyelvű formájával is lehet találkozni: *carmen triumphale*. Az epinicion-köteteket elnézve fontos ismérve lehet a műfajnak, hogy a dicső esemény után nem sokkal készül el, és – Tinódi énekeihez hasonlóan – hírközvetítő funkciója is van. Az ismert nyomtatványok alapján kijelenthető, hogy még vagy az ünnepelt esemény évében, vagy a rá következő évben, amíg friss hírértéke volt, meg is jelent. Az alkalmi költészetnek egy olyan öszvér alműfaja ez, amely akár a történetírás nemesebb kritériumaival is bírhat, és így történelmi forrásként is használható. Ez utóbbi természetesen Eiseler szövegére nem igaz.

Monok István szerint Eiseler az *Academia Sturmiana* diákja volt, és művét eredetileg iskolai feladatként írta.[26] A vers kvalitásait elnézve ez a feltételezés meggyőzőnek tűnik. Színvonala valamilyen iskolai ujjgyakorlatra emlékeztet, sok az erőltetett szó- és szóösszetétel-ismétlés, a metrum kedvéért – ha úgy jön ki a lépés – az igeidők következetes használatát akár ugyanazon mondaton belül sem tartja be, és némely hasonlata annyira átgondolatlan, hogy a vers dicső címzettjére nézve – legalábbis – balsejtelmes. (Például Ruebert a földön fekvő halott Hektórhoz hasonlítani nem tűnik túl átgondolt megoldásnak, 339–342. sor). Ez az érdekesebb lehetőség, vagyis ha a költeményt mint iskolai gyakorlatot olvassuk. A másik lehetőség viszont az, hogy az ifjú kereskedőcsemete csapnivaló költő, és ez egy ennek

24 „*Epinicia, -orum* {Giuochi & feste per le vittorie}(ἐπινίκια), Graeci vocant celebritates pro parta victoria, ab ἐπὶ et νικάω, cuiusmodi sunt ignes nocturni pyraeque, quae ad primum statim victoriae nuntium in testimonium publicae laetitiae accenduntur, sollemnes praeterea supplicationes, et aliae id genus sollemnitates, quibus partae victoriae gaudium solemus testari. Suetonius vero accipit pro carminibus in laudem victoris compositis, cum in Nerone scribit: Sequenti die laetum inter laetos cantaturum, epinicia, quae iam nunc sibi componi oporteret." Calepinus 1555, 151^r.

25 Calepinus 1586, 367. Modern kiadása: Calepinus 1912, 106.

26 Monok 2022 – lásd kötetünkben.

megfelelően pocsék vers, amellyel – jobb híján – azért megpróbáltak a tokaji és/vagy felső-magyarországi főkapitány(ok)nál lobbizni. Ezt a feltevést az mondatja velem, hogy *epinicion* műfajmegjelölésű költeményekkel és/vagy kiadásokkal alig-alig találkozni a 16–17. században. Sőt egyetlen kivételtől eltekintve, ami viszont inkább a műfaj paródiája (lásd lejjebb Balásfi könyvét), se az RMK, se az RMNy nem ismer ilyen című könyvet. Egy iskolai gyakorlattól elvárható lenne, hogy valami általánosabb műfajban csinosítsák képességeiket a diákok. (Persze ez sem lehet érv az iskolai gyakorlat ellen, mert lehet, hogy csak egyszerűen panegirikuszt kellett írniuk, aminek előkelőbb címet adott Lorenz Eiseler.)

A fenti Calepinus-féle meghatározáson kívül a műfajnak van egy szűk, mondhatni elit hagyománya is: Pindarosz olimpiai győzelmi ódái. Az *epinicion* pedig nagyon rugalmas műfaj mind tematikájában, mind méretében és versformájában. A XVI. században számos kiadása létezik Pindarosznak görögül és latinul is, tehát nem lehetett ismeretlen ez egy diák számára, pláne nem, ha az *Academia Sturmiana* kötelékeiben tanult. Ha megnézzük az *epinicion/epinicia* című korabeli műveket, akkor tematikusan a következő kategóriákat lehet elkülöníteni:

1) Tényleges csatáról, ütközetről szóló dicsőítő ének.
2) A győzedelmes Krisztusról és/vagy egyházról szóló himnikus, biblikus vagy teológiai mű.[27]
3) Egyetemi fokozat megszerzésére, vagy valamilyen hivatali kinevezésre mint győzelemre írott dicsérő költemény.[28]

Számunkra az első kategória az érdekes, ebből van a legtöbb, és Eiseler műve is ide tartozik, vagyis valamilyen sikeres hadi vállalkozás feletti dicső öröm megéneklése. Mint fentebb említettem, ilyen című könyvet az RMK és RMNy Eiseler művével együtt (amelynek viszont még nincs RMK száma) csupán kettőt ismer. Ha költői értékei miatt nem is, de emiatt mégiscsak figyelemre méltó a könyv. A nemzetközi könyvtermésben is gyér *epinicion*-kiadások közül pár példát említenék. Az egyik a tényleg epikus méretű 1571-es lepantói csata terjedelmes győzelmi éneke, amelyik azért érdekes, mert a szerző az *epiniciont* egyfajta zsoltárparafrázisként a 46. és 144. zsoltárral gyúrta össze.[29] A másik példa is azt mutatja, hogy elsősorban röplap jellege volt ezeknek a humanista munkáknak: II. Henriket ünnepli Calais 1558-as visszafoglalásáért az a rövid, csupán 49 hexameterből álló győzelmi ének, amely ugyanabban az évben jelent meg Párizsban.[30] Érdemes még megemlíteni Jan

27 Csak pár példa erejéig. A legismertebb ezek közül: Calvin 1544. Nagyobb terjedelmű *epinicion*: Ravinius 1541. Egy Melanchthonnak ajánlott epinicion bibliai parafrázisokkal: Siber 1556, 227–259. Érdekes magyar példája ennek Balásfi Tamás Nagy Benedekre írott gúnyversei. A gunyorosnak szánt, karaktergyilkos „hitvitában" saját győzelmét feltételező és ünneplő Balásfi ezeket szintén *epinicia* címen adta ki: Balásfi 1616.

28 Például: Schoppe–Pareus 1598.

29 Pachnelithus 1572.

30 Leodegario 1558.

Szpáhi katona

Kochanowski terjedelmes, érdekes metrumban megírt *epinicion*ját, amely Báthory Istvánt ünnepli Livónia és Połock visszaszerzéséért.[31]

Eiseler *epinicion*jának a szerkezete nagy vonalakban követi a panegirikuszok szerkezetét, de mégis néhol hevenyészettnek tűnik, mintha a vers részei egymáshoz kevésbé passzoló darabokból lennének egymásra hányva. Nincs meg az a kohéziós erő, amely gördülékennyé tenné a „történetet". A tartalmilag jól különválasztható szövegegységek nehézkesen illeszkednek egymáshoz, és sokszor csupán szövegtölteléknek tűnő, indokolatlan sorokkal van kipárnázva a vers. Monok István feltételezését erősíti az is, hogy a költemény mintha több különböző versből, vagy versrészletből lenne összekalapálva. Nagyjából így néz ki a szerkezete:

- Invokáció (1–9. sor)
- Rueber bemutatása (10–33. sor)
- [Invokáció 2, folytatás] (34–39. sor)
- A török sereg „szemléje" (40–53. sor)
- A török vezér beszéde katonáihoz (54–68. sor)
- A török kegyetlenkedéseinek leírása (69–86, 112–160. sor)
- Dániel álma és annak magyarázata (87–111. sor)
- A török kegyetlenkedéseinek oka, vagyis a bűnök allegorikus alakjainak szemléje (165–215. sor)
- Rueber beszéde (225–243. sor)
- Rueber imája (245–259. sor)
- A keresztény sereg „szemléje" (260–285. sor)
- Csata (286–320. sor)
- Lezárás, Rueber dicsőítése és buzdítása (321–351. sor)

Ez a felosztás kissé sarkosnak tűnhet, mert ezeken kívül – ezeket mintegy megbontva – hosszabb-rövidebb töltelékrészek is vannak benne, amelyek még jobban lazítják az amúgy is illuzórikus egységesség érzetét az olvasóban. A legnagyobb jóindulattal sem lehet egységes szerkezetű, jól megkomponált szövegnek látni a verset. A fenti szakaszok mind gyengécske ujjgyakorlatnak tűnnek, többé-kevésbé jól elválasztható, de egymáshoz csikorogva illeszkedő tartalmi, retorikai részekből felépítve: ima, oráció, *exhortatio,* moralizálás, elmélkedés.

A szokásos múzsai invokációval kezdődik a vers (1–9. sor), ez idáig rendben is lenne, azonban a 34–39. sorban újra nekirugaszkodik és még egyszer invokálja a múzsákat, mintha nem lenne ebből a múzsáknak egy is elég. A szöveget olvasva nehéz lenne megmondani, hogy miért fut neki még egyszer. A 10. sortól különféle mitológiai és antik történelmi példákkal feldicséri és egyben megrajzolja a vitéz hős, Rueber alakját. Ezután szólítja meg újra a múzsákat, de úgy, mintha az isteni lények előtt titok lenne, ki is ez a Rueber, és csak Eiseler kis összefoglalójából derülne ki számukra.

31 A címlapon olvasható dátum az 1582-es Jam Zapolski-i fegyverszünetre utal. Kochanowski 1583.

Most, hogy megtudták költőnktől, ki ez a Rueber (akit ráadásul kever Eiseler a testvérével), segíthetnének is Eiselernek megénekelni a tetteit.

És itt kezdődik el a történet, a 40. sorban. Itt olvasható az egyetlen konkrét adat is, hogy mikor esett meg az ütközet (igaz, két nap csúszással, de ennyi belefér). A török katonák nagyon általános leírása következik, akármilyen nemzet katonái is lehetnének. Bevett, közhelyes költői képeket használ. Az ismeretlen török vezér harcra és gyilkolásra, rablásra buzdítja orációjában a katonáit (54–68. sor), akik aztán portyára indulnak. Miután a török kisiet a színről, Eiseler beszúrja elmélkedését Dániel álmáról, és a wittenbergi történelemszemlélet rövid összefoglalását adja (87–111. sor), aminek aztán egyenes következménye lesz az is, hogy egy későbbi részben a magyarok/keresztények sanyargattatásának okára is választ talál. De addig is előbb még a török mindennapi kegyetlenkedéseinek a leírását folytatja ott, ahol a 86. sorban abbahagyta. Dániel álmának a leírása és magyarázata olyan, mintha egy kötelezően beszúrt verses, filozofálgató betét lenne, ami feltűnően kilóg az egymással tartalmilag is összetartozó, törökökről szóló két (vagyis inkább egy) rész közül. Aztán a pusztítás és kegyetlenkedés általános képeire mintha hirtelen ráomolna, egy anya és gyermekei menekülését követhetjük az erdő kacskaringós sűrűjében, hogy az anya imáját még meghallgatva szem elől veszítsük őket. Ki tudja, mi történt velük?

Ezek után ad választ arra, amit Dániel álmából már mindenki sejthetett, hogy a tirannus török rablásának és pusztításának az oka nem más, mint lelkünk bűnös szertelensége, vagyis istentelenségünk (165–215. sor). Ez az a pont, ahol a tradícióknak megfelelően Eiseler megpróbál valami mélyebb allegorizálásba kezdeni, de nem sikerül neki.

Az allegorikus alakok felvonultatásának kötelező és semmitmondó jellege miatt itt megint az az olvasó érzése, hogy költőnk félbehagyta, megunta, vagy legalábbis összecsapta ezt a részt. Töröktől való veretésünk oka az Álnokság, Gőg, Bujaság, Élvezet és Pénzhajhászás (180–186. sor). Semmiféle ikonográfiai részlettel nem terhel minket, pedig ráférne erre a pár sorra. Aztán megint egy tartalmilag idekapcsolódó, de mégis betétszerű részt olvashatunk a részegségből következő modortalanságról és kocsmai verekedésekről, valamint az őszintétlen, képmutató barátságról. Ez még mindig a mindennapi bűnök felsorolása, de az allegorizálásnak már nyoma sincs. Inkább tűnik – még általánosságában is – saját kocsmai élményének (187–205. sor).

Végre megérkezünk főszereplőnk, Rueber alakjához. Igaz, nem Tokajba, hanem Kassára. Itt a kapitány buzdító beszédet mond katonáinak (225–243. sor), majd meghallgathatunk egy imát is tőle (245–259. sor). Ezután a sereggel kivonul a kapun, miközben a humanista toposznak megfelelően asszonyok, leányok, valamint az otthon maradt férfiak zokogva és fohászkodva búcsúztatják a harcosokat. Az elvonuló keresztény sereg szemléje is nagyon elnagyolt és fáradt közhelyektől terhes. Végül maga a csata, amiről a mű szólna, nagyjából a 286. sorban kezdődik, és kb. a 320. sornál már örvendeznek is a győzelemnek. Ezek után Ruebert dicséri megszólítva magát a hőst és további dicső tetteket kíván neki.

Szintén az iskolai gyakorlat elméletét erősíti a források iskolás jellege is, ami különösebb filológiai kutakodás nélkül is feltűnő. Eiseler versének amúgy sem sok antik történelmi alakját Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzai*ból vette. A kimber háború hősére, Caius Mariusra való utalása, valamint Marcus Claudius Marcellus híres párviadalára a gall királlyal, egyértelműen a görög történetírótól származik. Éppúgy, ahogy Gnaeus Pompeius Magnus hőstetteinek felemlegetése is.[32] A római katonai szakszavak használata se tévesszen meg minket. Jó példa erre a *manipulus* kifejezés. Ezt olvashatta Liviusnál is, sőt Vegetiusnál is (ez utóbbi, legalábbis Eiseler olvasottságát feltételezve, kevésbé valószínű), mégis a legvalószínűbb, hogy ezt is Plutarkhoszból szedegette össze.[33] Ha jobban megvizsgáljuk Eiseler költeményét, akkor az derül ki, hogy költőnk akár az asztalán heverő három-négy könyv segítségével is összedobhatta *epinicion*ját. Plutarkhoszon kívül a következő szerzőket lehet pontosan beazonosítani: Vergilius, Servius és Ovidius. Nincs olyan mitológiai és geográfiai utalás, amely ne lenne meg ebben a két-három iskolás alapműben. (Ez nem jelenti azt, hogy ne használhatott volna fel mást is, csak arra célzok, hogy elméletileg ez a pár könyv is elég lenne az iskolapadból ahhoz, hogy megírja ezt a győzelmi éneket.)

A következő felsorolásban azért nem adok meg pontos forráshelyeket, mert minden egyes esetben több tucat találatot kéne felsorolnom. *Aonidák*: számtalan szöveghely Vergiliusnál, főleg Serviusnál és Ovidiusnál. *Phoebus*: nagyon gyakori, közhelyes jelzője Apollónnak, bárhol olvashatta, de százával találhatók szöveghelyek a fenti három szerzőnél. *Pierides*: szintén sok szöveghely mindhárom szerzőnél. *Aurorá*val kapcsolatban is számtalan szöveghelyet találhatunk, mégis az aurorai haj (*Aurora capillis*) miatt Ovidius *Metamorphoses*e (5.440) a legvalószínűbb. De pontosan olyan kontextusban, ahogyan Eiseler használja, sok szöveghelyet fedezhetünk fel Serviusnál is. *Syrtis*: főleg Serviusnál több tucat szöveghely, de Ovidiusnál is akad. A Bacchusra és így a borra utaló *Lyaeus* kifejezés két tucat helyen olvasható, főleg Serviusnál. A *Vulcanus* kifejezés is érdekes. Szinte biztos, hogy ezt a részt az iskolai alaptankönyv Servius ihlette (*In Vergilii Aeneidos libros* 3.571.1–3.571.14), ahol a kénes bűzt vulkánok (Vezúv, Etna) felsorolásával magyarázza. Mivel a felperzselt vidéknek nincs a vulkáni kitörésekhez hasonló kénes szaga, ezért Eiseler a *sulfur* kifejezés használatával talán a mezőkön szétterülő lőporfüstre gondolt, amiként is tartalmazott. Iskolás technikája itt érhető a leginkább tetten: a vulkánokat egyszerűen Vulcanusszal helyettesítette. Hogy ez tudatos-e és a geológiai értelemben vett vulkán kénes szagával tényleg a lőporfüstre utal, vagy – ha csak a felperzselt földekre gondolt – képzavar, eldönthetetlen.

A fenti példák felsorolása ismét megerősíti azt a gyanúnkat, hogy ez egy iskolapadon fabrikált házi feladat. Azt is megkockáztatom, hogy *epinicion*ja megírásához elég volt csupán két könyvet használnia, amelyek, ha elég nagy zsebei voltak, még a ruhájában is elférhettek: Servius *Vergilius-kommentár*ját és Plutarkhosz *Párhuzamos*

32 Plutarkhosz 1978: *Pürrhosz – Caius Marius* II, 143–163 (11–27. szakasz), *Pelopidasz – Marcellus* II, 51–55 (6–8. szakasz), *Agészilaosz – Pompeius* I, 1053–1141.

33 Plutarkhosz 1978: *Thészeusz – Romulus* I, 49 (8. szakasz).

*életrajz*ait. A wittenbergi történetszemlélet kissé felszínes filozófiai betétje Dániel álmáról és a birodalmakról pedig a protestáns egyetemek Luther, Melanchthon és Johannes Carion nevéhez köthető közhelye. Ehhez még könyv se kellett, de amilyen mélységben karcolja a témát, nyugodtan feltételezhető, hogy a zsebébe egyik szerzőtől sem fért már bele semmi.

Összefoglalva: valószínűleg az Eiseler család egyelőre ismeretlen tagja írta az *epinicion*t. A szöveg színvonalából arra lehet következtetni, hogy eredetileg iskolai gyakorlatnak készült, és ha már ilyen „jól sikerült", akkor a család üzleti érdekeit elősegítendő ajándékként ki is adták. Az alkalmi költészet alműfajaként az *epinicion* a pindaroszi győzelmi ódák mintájára íródott valamilyen konkrét – nem történelmi messzeségű – győzelmet dicsőítő ének, amely a panegirikusz műfaji jegyeit is óhatatlanul magán viseli. Mivel tárgya szerint a török elleni győzelemről ír, ezért a *turcica* irodalom közé sorolhatjuk, amelynek gyakori retorikai fogása a *lamentatio*, amely a pusztítás feletti kesergés, sirám költői eszköze.[34] Hogy a szöveg iskolai gyakorlatként milyen színvonalúnak számított, nem tudom megítélni. Mivel kinyomtatták, ezért feltételezhető, hogy ha nem is bírt a legkimagaslóbb kvalitásokkal, de azt a szintet azért megütötte, amely megengedte a mű kiadását és ajándékba küldését. Hogy végül a kis nyomtatvány eljutott-e a tokaji kapitányhoz, nem tudjuk, ahogy azt sem, hogy rajtunk – és esetleg Rueber, valamint talizmángyűrűjének hét ördögén[35] – kívül olvasta-e bárki is a verset. Egyetlen ismert példányát jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.[36]

34 Imre 1995. Ezen belül is az *Opera antiturcica* fejezet, 98–107.

35 A kortárs Ungnád Dávid azt írja Karl Rueberről, hogy „bátor katona, egyszersmind ördöngös ember hírében állt, azt beszélték róla, hogy gyémánt talizmángyűrűjében hét ördögöt tartott." Kovács–Fenyvesi, *Ungnád Dávid*, 1986, 217.

36 Jelzete: *Röpl. 300*.

Rövidítve idézett szakirodalom

Ács 2002

Ács Pál, *Sásvár bég históriája. Historia cladis Turcicae ad Naduduar, 1580*, in *Hadtörténeti Közlemények* 115 (2002), 381–388.

Ács, kiad., RMKT XVI/11, 1999

Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbeli magyar költők művei: Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei, 1579–1588, Új folyam 11, sajtó alá rend. Ács Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999.

Balásfi 1616

Epinicia Benedicto Nagi, alias Soce, ludi Köszeghiensis, sui nescio, sibimet nocenti, vetulo, sed nimium rudi, ignaro, et Diobolari Paedotribae cantata, Posonii, [Typ. archiepiscopalis], 1616 (RMNy 1118).

Balázs 2001

Balázs Sándor, *Nádudvar története – A kezdetektől 1944. október 17-ig*, készítette id. Balázs Lajos adatainak felhasználásával, Budapest, Tarsoly, 2001.

Bschlagngaul 1580

Caspar Bschlagngaul, *Ein news Liedt von dem Scharmützel und Niderlag* [...] *wider den* [...] *Türcken, geschehen* [...] *zwischen Horttuwey und der Teyss, bey Groswardein, anno 2580* [!], Prag, Michael Peterle, [1580].

Bucelin 1672

Gabriel Bucelin, *Pars tertia, Germaniae topo-chrono-stemmatographicae sacrae et profanae, in qua brevi admodum atque utili compendio, quae prima et secunda parte desiderari poterant* [...], Francofurti ad Moenum, Christianus Balthasarus, 1672.

Calepinus 1555

Ambrosii Calepini Dictionarium [...], Venetiis, Ioan. Gryphius excudebat, 1555.

Calepinus 1586

Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum [...], Lugduni, [Michael], 1586.

Calepinus 1912

Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből, szerk. Melich János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912.

Calvin 1544

Ioannes Calvinus, *Epinicion, Christo cantatum*, Genevae, per Ioannem Girardum, 1544.

Eiseler 1581

Epinicion carmen Laurentii Eiseleri Viennensis *in laudem Generosiss*[imi] *Baronis, D*[omini] *Caroli Rueberi etc. eiusque Victoriam de Turcis*, Argentorati, s. t., 1581 (VD16 E 757).

Epitaphia 1585

Epitaphia quaedam, et Carmina Funebria, in obitum Magnifici [...] *Dn. Iohan. Rueberi In Pyxendorph et Gravenverda, Equitis aurati, L. Baronis Austriaci, et Comitis in Saaros* [...] *Consiliarii atq. Polemarchi in superiore Hungaria, etc. Qui III. Iduum Martii ad antiqui Calendar. computationem Anno salutiferi partus M.D.XXCIIII. Saarossii pie decessit*, Tubingae, Apud Alexandrum Hockium, 1585.

Frischlin 1601

Nikodemus Frischlinus, *Operum poeticorum* [...], Argentorati, Haeredes Bern. Iobini, 1601.

Gogreff 1579

Mento Gogreff, *Mentonis Gogrevii von Lupfurt, der H. Schrifft designierten D. Glaube, Bekentnus und Lehre von wahrer wesentlicher Gegenwertigkeit, Exhibition und Empfahung des wahren Leibs und Bluts Christi im h. Abendmal*, Bartfeld, Guttgesel, 1579 (RMNy 424).

Imre 1995

Imre Mihály, *„Magyarország panasza" – A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

Istvánffy 1622

Nicolai Isthvanfi Pannoni Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV, Coloniae Agrippinae, Antonius Hieratus, 1622.

Kochanowski 1583

Ioannes Cochanovius, *Ad Stephanum Bathorrheum Regem Poloniae inclytum Moscho debellato, et Livonia recuperata. Epinicion. Anno a Christo nato M. D. LXXXII.*, Cracoviae, In Officina Lazari, 1583.

Kovács–Fenyvesi, *Ungnád Dávid*, 1986

Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai, kiad. Kovács József László és Fenyvesi László, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986 (Magyar ritkaságok).

Leodegario 1558

Leodegario à Quercu, *Epinicia de receptis Caletis*, Parisiis, Apud viduam P. Attignant, ad aedem D. Cosmae in vico Citharae, 1558.

Monok 2022

Monok István, *Az ottománokkal kapcsolatos elzászi és bázeli kiadványok – a Laurentius Eiseler-nyomtatvány tágabb információtörténeti összefüggésben*, – lásd kötetünkben 67–96.

Pachnelithus 1572

A. Pachnelithus, *Epinicion eucharisticum, pro admiranda victoria, conta Turcicam classem* [...], Augusta Vindelicorum, Kriegstein, 1572 (VD16 P 57).

Pálffy 1997

Pálffy Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században,* Történelmi Szemle, 39 (1997), 257–288.

Pálffy 2015

Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Budapest, MTA BKTI, 2015 (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések).

Pilcius 1583

Casparus Pilcius, *Meditationes piae, vario metri genere ex evangeliis concinnatae, quibus etiam alia quaedam pia carmina sunt adiecta*. Bartphae, David Guttgesel, 1583 (RMNy 521).

Plutarkhosz 1978

Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, I–II., Budapest, Magyar Helikon, 1978 (Bibliotheca Classica).

Ravinius 1541

Hieronymus Eccardus Ravinius, *Omnipotenti atque invictissimo Ihesu Christo. De morte et inferis magnifice Triumphanti epinicion* [...], s. l., s. t., 1541.

Schoppe–Pareus 1598

Konrad Schoppe, Johann Philipp Pareus, *Prosphonemata epinicia* [...], Heidelberg, Typis Christophori Leonis & Johannis Lanceloti, 1598 (VD16 ZV 14129).

Siber 1556

Adamus Siberus, *Poematum sacrorum libri XVI*, Basileae, Ioannes Oporinus, 1556.

Szepesi 1581

Historia cladis Turcicae ad Nadudvar, nec non victoriae Ungarorum, duce [...] *Francisco Geszti. A. D. 1580. 19. Iulii*, Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1581.

Szilágyi, kiad. *Szamosközy István*..., 1876

Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603. Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról. Második kötet, 1598–1599, kiad. Szilágyi Sándor. Budapest, Akadémia, 1876 (Monumenta Hungariae Historica = Magyar Történelmi Emlékek, 28).

Takáts 2010

Takáts Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Budapest, Magyar Ház, 2010.

Takáts–Eckhart–Szekfű, *Budai basák*, 1915

A budai basák magyar nyelvű levelezése, *I. 1553–1589*, szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Franklin, 1915.

Tózsa-Rigó 2022

Tózsa-Rigó Attila, *Bécsi üzleti szereplők és a hegyaljai bor kereskedelme a 16. század második felében, különös tekintettel az Eiseler családra*, – lásd kötetünkben.

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-906-4.02

Bécsi üzleti szereplők és a hegyaljai bor kereskedelme a XVI. század második felében, különös tekintettel az Eiseler családra[1]

Tózsa-Rigó Attila (Miskolci Egyetem)

A szőlőtermesztés és a bortermelés kiemelkedő szerepet töltött be a kora újkor fogyasztási struktúrájában és ezen keresztül a gazdasági rendszerben is. Ennek a jelenségnek az volt fő oka, hogy a korszakban uralkodó higiéniás viszonyok, a szabályozatlan folyók, a nem megfelelően tisztán tartott kutak, a csatornázás hiánya miatt a vízfogyasztás gyakran komoly veszélyforrásként jelentkezhetett. A fertőzésveszély kiküszöbölésére az alacsony alkoholtartalmú italok jelentek meg a vízfogyasztás alternatívájaként. Európának azon térségeiben, amelyek jó szőlőtermő területekkel rendelkeztek, ezt az alternatívát a nagy mennyiségben rendelkezésre álló borok kínálták. Míg a dél-európai vidékeken szinte kizárólagos volt a bor fent említett szerepe, addig Közép-Európában már a sörrel osztozott a piaci pozíciókon. Mindez azonban nem csökkentette a bornak a közép-európai gazdasági rendszerekben képviselt szerepét.

Az eddig részletezett fogyasztási és piaci viszonyok mellett említhető még két fontos tényező. A korabeli konyha fűszeres és a tartósítás miatt erősen sózott ételeinek a fogyasztása tovább növelte a Bacchus itala iránti keresletet. További indokként a bornak a keresztény jelképrendszerben betöltött szerepét említhetjük. A preindusztriális agrártársadalmak két legfontosabb terményéhez, a kenyérhez és a borhoz

1* Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00622/21/2) támogatásával készült.

igen gazdag szimbolikus háttérjelentést társítottak, a keresztény liturgia elengedhetetlen részeiként jelentek meg az emberek gondolkodásában. A bort Krisztus véreként aposztrofálták, így a mindennnapi emberek számára magát Krisztust jelenítette meg.

Mivel a bor a korabeli fogyasztási struktúrába alapvető létszükségleti cikként épült be, így a kereskedelmi rendszerben forgalmazott árucikként is kiemelt pozíciója volt. Mindebből következően pedig az utóbbi gazdasági ágban számos kereskedőnél akár elsődleges árucikként is funkcionálhatott. A „hegy leve" kiváló tőkeakkumulációs lehetőséggel bírt. Ez pedig a fogyasztási struktúrában elfoglalt helye mellett a termelési sajátosságokból is adódott. A kiemelkedő értékesítési lehetőségeket kínáló bor minden évben újratermelhető volt, és a korabeli útviszonyok és a hordók gyengébb minősége ellenére régiókon keresztül lehetett szállítani. A bor tezauráló szerepének köszönhetően gyakran fizetőeszközként is használták a kereskedelmi életben, vagy tartozások kiegyenlítésénél.[2] A mediterrán térségtől északra elhelyezkedő közép-európai területeken az ún. kontinentális szőlőművelési modell volt jellemző. Ennek a legfőbb sajátossága az volt, hogy ezekben a régiókban – a Mediterráneum bortermő vidékeivel ellentétben – már nem voltak adottak minden térségben a jó minőségű borhoz szükséges éghajlati és talajviszonyok. Ebből és a bor iránti magas keresletből adódóan azokban a régiókban, ahol mégis adottak voltak az említett viszonyok, monokulturális szőlőtermő vidékek alakultak ki. A Magyar Királyság területén ilyen, a szőlőművelésre specializálódott régió volt többek között a Szerémség (legalábbis az oszmán hódításig), Sopron és Pozsony környéke, vagy a jelen tanulmány központi témáját képező Hegyalja.

Az északi irányú magyar borkereskedelem

A legtöbb olyan szőlő- és bortermelő, aki évről évre nagy mennyiségű ital felett rendelkezett, megpróbálta kihasználni a különböző értékesítési lehetőségeket. A városon belüli lehetőség a kis tételben történő bormérés volt. A nagyobb szőlőbirtokosok és/vagy -kereskedők az inter- és transzregionális borkereskedelembe kapcsolódtak be. A szőlőből erjesztett ital nem csak a helyi szőlőtermelők számára kínált jó lehetőségeket. Gyakran előfordult, hogy olyan vidékek kereskedői is szoros kapcsolatban voltak a borértékesítéssel, amely vidékeknek nem volt (jó minőségű) bora.

A XVI. század végi Magyarország külkereskedelme szervesen illeszkedik a nyugat-európai országok és a kelet-közép-európai térség közötti nemzetközi munkamegosztásba. A magyar exportnak döntő többségét tették ki az agrártermékek. Ezen belül messze a legmagasabb részesedése az élő állatnak, leginkább a lábon kihajtott marhának volt. A második legjelentősebb árucsoportot az állatbőrök és egyéb állati eredetű termékek képezték. Ezeket az árucsoportokat követően

2 A városi lakosok gondolkodásában a bornak mint „*folyékony tőkének*" a megjelenéséről Szende Katalin kiváló tanulmányában olvashatunk bővebben (Szende 2004.).

a bor volt a Kárpát-medencei régiók harmadik legfontosabb kiviteli agrárterméke.[3] A borkereskedelem főként a városi polgárok, illetve a városokba betelepült nemesek kezében összpontosult.[4] Fontos hangsúlyozni, hogy az oszmán hódítás eredményeként három részre szakadt Magyar Királyság a politikai hanyatlás korszakában is szerves része maradt az európai gazdasági rendszernek.

A tágan értelmezett dunai térségben egymáshoz kapcsolódó régióegyüttes a fogyasztási és az értékesítési piacoknak egy olyan bonyolult rendszerét alkotta, amelyben az egyes térségek gazdaságilag messzemenőkig egymásra voltak utalva. Ennek a régióegyüttesnek a szerves részét alkotta Felső-Magyarország Hegyaljával, valamint Dél-Lengyelország, Morvaország és magától értetődően Bécs térsége is. A fent említett egymásrautaltság más megközelítésből úgy is megfogalmazható, hogy a közép-európai gazdasági rendszerben minden régió olyan árucsoportokkal vett részt, amelyek más térségek fogyasztási struktúrájában központi jelentőséggel bírtak. Mindezzel együtt egyik régióról sem jelenthető ki, hogy kizárólagosan exportőr vagy döntően importőr szerepben vett volna részt ebben a multilaterális gazdasági vérkeringésben.[5]

Bár a magyar bor az állati termékek mellett másod-, sőt inkább harmadrangú szerepet képviselt, mindazonáltal a bor nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az inter- és kisebb mértékben a transzregionális kereskedelem keretében továbbra is megvalósult a Kárpát-medencei térségek gazdasági integrációja a teljes európai rendszerben. A magyar bor két legfontosabb értékesítési térsége a korszakban a Cseh-Morva Korona országai, valamint Dél-Lengyelország volt.

Az áru szállítása elég nehézkes volt, a korabeli borok a távolság növekedésével arányban egyre nehezebben bírták a hosszabb utakat. A nem megfelelően záró hordók miatt számolni kellett azzal, hogy a szállított bor egy része útközben egyszerűen elfolyt. A költségek így annál magasabbak voltak, minél messzebbre vitték az italt. A kereskedők számára értelemszerűen „létszükséglet" volt, hogy lehetőleg már a határ menti területeken értékesíteni tudják az árut. Ugyanakkor a távolsági kereskedelem nagyobb haszonnal kecsegtetett.

Hasonló kettősség mutatható ki a hegyaljai bor XVI. századi felvevőpiacaiban. Egyrészt a felső-magyarországi régiók, azon belül kiemelten a *Pentapolis* városai kiváló helyi értékesítési lehetőségként funkcionáltak. Ezt a kereskedelmi szegmenst igyekeztek kisajátítani maguknak a felső-magyarországi városok, ezen belül főként Kassa. A regionális keresletre áttételesen pozitív hatással volt a korszakban Felső-Magyarország (*partes superiores regni Hungariae*, *Oberungarn*) megnövekedett stratégiai szerepe. A Habsburgok által uralt Magyar Királyságnak ez a térsége több tekintetben is (az Erdélyi Fejedelemség és a Hódoltság felé is) fontos határ menti pozíciót képviselt. Ennek köszönhetően a Felső-Magyarországi Főkapitányság (1559-től)

3 Az északi irányú magyar borkivitelhez legújabban: Tózsa-Rigó 2018. A marha- és a borexport részesedéséhez lásd még: Tózsa-Rigó 2014, 118–125., 273–284.

4 Ők rendelkeztek ugyanis a megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy fel tudják vásárolni egy adott terület nagytermelőinek a borát. Kubinyi A. 1996, 84.; Tózsa-Rigó 2009, 35.

5 Tózsa-Rigó 2014, 13.

székhelyén jelentős létszámú katonaság állomásozott.[6] Bár kisebb jelentőségű, de további keresletnövelő hatásként értelmezhető még a Habsburg-hatalom által a térségben kiépített adminisztráció és az azt kiszolgáló bürokrata réteg.

Az értékesítés következő szintje a hegyaljai borok esetében is a királyság határain túlnyúló export volt. Ennek elsődleges céltérsége Krakkó volt. A dél-lengyelországi kivitel éppen a XVI. század derekán jelentős változáson ment keresztül. A korábbi időszakokban még elsősorban a szerémi borokat szállították a lengyel koronázóvárosba. A XVI. század második felétől, illetve kisebb részben már a század elejétől is – a Szerémség pusztulása folytán – elsősorban már hegyaljai és kisebb részben soproni bort vittek ki a Visztula menti városba.

A XV–XVI. század fordulójától a Lengyel Királyság gazdasági rendszerében egyre jelentősebb fellendülésnek lehetünk tanúi. Ez két jelenséget vont maga után. Egyrészt a kereskedelmi forgalom fokozott növekedése egyre jelentősebb specializálódást eredményezett.[7] Ennek részeként a dél-lengyelországi térségben – érzékelve a borkereslet növekedéséből, valamint a magyar bor exportjából együttesen adódó lehetőségeket – egyre több kereskedő szakosodott a bor értékesítésére. A kereskedelmi forgalom a XVI. század második felében a század első feléhez viszonyítva is még fokozottabb mértékben növekedett.[8] A másik fontos jelenség, hogy – érzékelve a térségben rejlő lehetőségeket – egyre több olyan üzleti szereplő jelent meg, akiknek eredetileg nem Dél-Lengyelországban vagy Felső-Magyarországon volt a fő tevékenységi területük. Ezek közé tartoztak a bécsi kereskedő-vállalkozók is (a bornak a bécsiek üzleti stratégiájában elfoglalt helyéről lásd a következő fejezetet).

Az útvonalakban is történt változás. Míg az előző század második felében a szerémségi borokat általában a felső-magyarországi városokon keresztül szállították, addig a hegyaljai borok kivitele elsősorban már inkább a Zemplén megyei útvonalakra koncentrálódott. Ennek a tendenciaváltásnak az állt a hátterében, hogy ily módon éppen a felső-magyarországi szabad királyi városok korlátozásait próbálták kivédeni a borkereskedők. Ennek megfelelően elsősorban a varannói és a sztropkói harmincadon keresztül vitték ki az árut. A zempléni utakat még azért is részesíthették előnyben, mert Zemplén megye déli régióiból kiindulva vízi utakat lehetett északi irányban használni. A szállítási és technikai nehézségek (lásd hordók minősége) pedig a vízi utakon kevésbé érvényesültek, azaz kevesebb bor folyt el. Végül, de nem utolsósorban ezeknek a vízi utaknak a „végén" viszonylag alacsony hágókon lehetett átkelni a Kárpátokon. Lengyel oldalról ezekhez az ütőerekhez szintén jól kifejlett úthálózat csatlakozott.[9] A magyar bor árupályája szempontjából megjegyzendő, hogy Krakkó a borkereskedelemben korántsem volt kizárólagos helyzetben, tranzit-funkciójában több kisebb, dél-lengyelországi várossal (többek között Szandeccel, vagy Krosnóval) osztozott, ahol az ország középső/északi területeiről érkező kereskedők ugyancsak

6 Pálffy G. 1997, 258.
7 Małowist–Simsch 1986, 1089.
8 Małowist–Simsch 1986, 1091.
9 Vinkler 2013, 130–131.

hozzájuthattak a magyar borokhoz.[10] Mindazonáltal Krakkó vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen volt.

Mindehhez hozzátehetjük még, hogy Krakkó nem csak tranzit szerepben tűnik fel a hegyaljai bor exportjában. A Danzig utáni második legnagyobb lengyel város magas lakosságszáma (a XVI–XVII. század fordulóján mintegy 28 000 fő), valamint rezidenciális funkciói miatt is kiemelkedően jó értékesítési lehetőségekkel szolgált a magyar bor számára.[11]

A városnak ez a központi funkciója türköződik a térségben mozgó bécsi kereskedők tevékenységében is. A bécsiek általában innen koordinálták a Felső-Magyarországon bonyolított üzleteiket.

A bor a bécsiek üzleti stratégiájában

Még mielőtt a címben foglalt bécsi család hegyaljai tevékenységére rátérnénk, érdemes röviden áttekinteni, hogy milyen helyet foglalt el a bor, és különösen a magyar bor a bécsi üzleti elit gondolkodásában.

A XVI. század második felében és a XVI–XVII. század fordulóján a bécsi üzleti elit meghatározó magját – kissé leegyszerűsítve – mintegy hat-nyolc család üzleti és társadalmi hálózata alkotta. Ezeknek a családoknak a tagjai jelentős kereskedelmi és hitelforgalmat bonyolítottak a tágan értelmezett dunai térségben. Az említett kör leginkább az Eiseler – Stamp – Gastgeb – Egerer – Kazbeck – Blo – Marb és a Thau családok köré szerveződő üzleti hálózattal írható le.[12]

Ez az üzleti kör rendkívül széles áruspektrummal dolgozott. Bár az itáliai és főként a délnémet üzleti tőkével szemben a bécsiek – a megmozgatott tőke és árumennyiség tekintetében – úgymond a „második vonalba" szorultak, mindazonáltal az inter- és transzregionális kereskedelemben továbbra is kiemelkedő szerepet játszottak a térségben. Kiterjedt üzleti hálózatukkal, valamint a Habsburg-adminisztrációval fenntartott kiváló kapcsolatrendszerükkel megkerülhetetlen szereplői voltak a dunai térség kereskedelmének. Jó kapcsolatokat tartottak fenn a magyar kereskedőkkel. Bár ebben a kapcsolatrendszerben a magyar marha- és a rézkivitel játszotta a kulcsszerepet, mindazonáltal a Magyar Királyság számos más termékével is kereskedtek. Az élő állat és a besztercebányai réz mellett központi jelentősége volt még üzleti stratégiájukban a magyar bornak is. Bevett üzleti eljárásként a Magyarország felé irányuló behozatalban is igyekeztek olyan termékekkel megjelenni, amelyekre jelentős kereslet volt az országban (ennek később az Eiselerek, a Stampok és Hans Rueber kapcsolatában még lesz szerepe). Ennek megfelelően jelentős kereskedelmi szegmens volt a textilipari

10 Vinkler 2013, 130.

11 A lengyel városok lakosságszámához: Bogucka 1980, 275. A klasszikus rezidenciális városoknál kimutatható, hogy a nagy létszámú hivatalnoki kar (bor)fogyasztása – közvetlen vagy áttételes módon – hatással volt a városi középréteg, és kisebb részben az alsó réteg egzisztenciális körülményeire is. Weigl 2003, 122–124.

12 A bécsi üzleti elit általános tevékenységéhez a legújabban: Tózsa-Rigó 2020.

termékek behozatala. Ezeket főként a délnémet barhentszövő központokból, valamint a drágább anyagokat Észak-Itáliából importálták, illetve bevett eljárás volt az is, hogy a szintén jobb minőségű németalföldi, illetve angol szöveteket német partnereken keresztül szerezték be.[13]

Ausztria öt nagy bortermő vidéke közül a Bécs környéki régió (*Weinviertel*) borai számítottak a legjobb minőségűnek.[14] Mindettől függetlenül a jobb minőségű magyar borok nagyobb keresletnek örvendtek.

Bécs és annak üzleti elitje egyfajta ambivalens viszonyban volt a magyar borral. A kissé talán furcsának tűnő megfogalmazás arra utal, hogy a bécsiek minden eszközzel igyekeztek távol tartani saját piacuktól a magyar borkereskedőket, azonban a magyar borra jelentős igény mutatkozott a városban. Ezt az ellentmondást úgy oldották fel, hogy kereskedelmi kiváltságaik birtokában már a XIII. századtól tiltották, hogy magyarországi kereskedők hozzák be boraikat a városba. A magyar borok behozatalára vonatkozó tiltásra a XV. század végéig legalább 16 alkalommal kaptak megerősítést az uralkodótól. Mindazonáltal a lakosság részéről mégis mutatkozott igény a jobb minőségű magyar borra. Ennek kielégítésére a város külön fenntartott egy tavernát, ahol magyar és más külföldi borokat mértek.[15]

A XV. század második fele és a XVI. század első harmada közötti periódus Bécs átmeneti gazdasági hanyatlását hozta. A polgárháborúval, magyar megszállással, felkelésekkel és pestisjárványokkal terhes időszakban visszaszorult a bécsiek által lebonyolított kereskedelem forgalma is. Mindazonáltal a város vezetése még ezekben az években sem volt hajlandó lazítani az árumegállító jognak a borra vonatkozó passzusain, illetve a magyar borok behozatali tilalmán.

A bécsi üzleti elit képviselői nem mondtak le a nagy hasznot ígérő árucikk forgalmazásáról. A XVI. század második feléből számos olyan forrás ismert, amely arról tudósít, hogy a bécsi kereskedők magyar borokkal (*Hungerischen Wein*) kereskedtek. Az ilyen konkrét megnevezések mellett természetszerűleg még további számos esetben lenne kimutatható, hogy Magyarországról származó bort értékesítettek. A legjelentősebb bécsi családok több irányban is forgalmaztak magyar bort. Időről időre kaptak engedélyt arra, hogy Bécsbe is bevigyenek ilyen árucikket. Emellett ismertek olyan bejegyzések is, melyek szerint Morvaországba, vagy akár Sziléziába is vittek ki magyar bort. A Stamp, a Thau, a Gastgeb, a Kazbeck és az Egerer család tagjai bizonyíthatóan foglalkoztak borkereskedelemmel. Az Eiselerek ilyen irányú tevékenységéhez hozzátartozik, hogy az itt említett családok kivétel nélkül szoros üzleti és rokoni kapcsolatban álltak az Eiseler családdal. Mindennek fényében elképzelhető, hogy egymás között is üzleteltek magyar borral.

13 Tózsa-Rigó 2014, 20.

14 Tschulk 1983, 37. A fenti kijelentést támasztja alá, hogy időnként előfordult, hogy a pozsonyi városi tanács is vásárolt bort a *Weinviertel*ben. Tózsa-Rigó Attila, *A szőlő, a bor és a város. Szőlőtermesztés és borértékesítés a 16. századi Pozsony költségvetésében 1526–1606*, URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv, megjelenés alatt.

15 Tschulk 1983, 46; 55; 68–70. Korszakunk elején I. Ferdinánd 1526-os *Stadtordnung*ja is megtiltotta a Bécsbe történő borbevitelt. Csak nagyon ritkán, például rendkívül rossz termés esetén engedélyezte a város kis mennyiségű magyar bor behozatalát (Landsteiner 2003, 145.).

A bécsi üzleti elit családjai közül leginkább a Stamp és a Thau család üzleti stratégiájában töltött be viszonylag jelentős szerepet a borkereskedelem. Témánk szempontjából kiemelendő információ, hogy az Eiselerekkel szoros üzleti és rokoni kapcsolatban álló Stampok a felső-magyarországi térségben is megjelentek a tárgyalt árucikkel. 1574-ből értesülünk arról, hogy Sebastian és Thomas Stamp az év vége felé Hans Rueber kassai generálisnak szállított édes bort („Süßwein, so sy Hansen Rueber hinein geen Caschau schickhen").[16] Érdemes kicsit közelebbről megvizsgálnunk, hogy milyen további információkat tudunk kibontani a magyarországi borkereskedelem ezen rövid információjából.

Először vizsgáljuk meg a kereskedők személyét. Itt röviden ki kell térnünk az Eiseler–Stamp család közötti kapcsolódási pontokra. Tömören úgy fogalmazhatnánk, hogy az Eiseler–Stamp „tengely" központi elemét képezte a bécsi üzleti hálózatnak. Az Eiseler család vagyonát és tekintélyét a még a XVI. század első felében Pestről áttelepült id. Thomas Eiseler (†1549) alapozta meg. A hálózati építkezés szempontjából – bőséges gyermekáldásnak köszönhetően – az ő fivére, I. Sebastian volt kulcspozícióban. Utóbbinak hét fia és négy lánya született. Témánk szempontjából itt Magdalena nevű lánya érdemel külön figyelmet, mivel őt I. Anton Stamp vette feleségül. A Stampok üzleti tevékenységéhez itt röviden elég csak annyit megjegyezni, hogy a bécsi felső rétegből nagy valószínűséggel ők bonyolították a legjelentősebb hitelügyleteket a kamarával, térbeli üzleti hálózatuk pedig Tiroltól és Nürnbergtől egészen a dunai térség északi régióiig terjedt, azaz jelentős érdekeltségeik voltak Sziléziában, Krakkóban és Kassán is.[17] Sebastian és Thomas Stamp nagy valószínűséggel Anton unokatestvérei voltak.[18]

Rueber személye, politikai szerepe és katonai tisztségei közismertek (1568–1584: felső-magyarországi főkapitány), számunkra itt most mégis más szerepben tűnik fel.[19] Felső-magyarországi főkapitányként ugyanis ő volt a felelős a kérdéses végvidéki kerület katonáinak az ellátásáért, ebből kifolyólag a térségben tevékenykedő bécsiek számára az üzleti hálózat egyik középponti elemévé vált. Gyakran kereskedtek vele, valamint – a korabeli hadfinanszírozás egy általános jelenségeként – szintén gyakran hiteleztek is Ruebernek a legkülönfélébb célokra. Utóbbi tevékenységre a két Stamp esetében is találunk példát. Eszerint a bécsiek még korábban 1 400 forintot hiteleztek a generálisnak, amit 1574 Szent Márton napjáig kellett volna törlesztenie a kamarának.[20] Bevett törlesztési eljárás volt, hogy a szinte mindig pénzszűkében lévő kamara vámkedvezmény keretében törlesztett. Talán kézenfekvő lett volna a fenti hitelösszeget azáltal törleszteni, hogy elengedik a borkereskedelem vámját. Itt azonban a Stampok még megfizették a vámot („gegen Bezallung aller Gebür"). Egy későbbi bejegyzésből végül is arról értesülünk, hogy a két bécsi nem

16 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv FHKA Hoffinanz Österreich HF Ö Protokolle (Prot.) R 311 f. 471r. 1574. november 29.

17 Tózsa-Rigó 2020, 188.

18 Buchinger 2010, 74.

19 Rueberhez: Pálffy G. 2010, 157., 175.

20 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 311 f. 471r. 1574. szeptember 17.

Felső-Magyarországon, hanem a nyugati határon, az óvári harmincadnál használt ki vámmentességet a Ruebernek nyújtott 1 400 forint erejéig.[21]

Végül nézzük a bort! A mennyiség sajnos kérdéses. A szövegben ugyanis *50 Saumb* szerepel mennyiségmegjelölésként, ami – eddigi ismereteink szerint – egyelőre nem értelmezhető pontosan. Fontos viszont, hogy a szállítmány kapcsán értesülünk a bor minőségéről. Amint azt fentebb olvashattuk, édes bort (*Süßwein*) vittek Ruebernek. A bor származási helyét sajnos nem adják meg. Egyelőre csak feltételezhetjük, hogy a legközelebbi borvidékről, Hegyaljáról származott a készlet. Ha így van, akkor nagy valószínűséggel aszúhoz, vagy szamorodnihoz hasonló édes borról lehetett szó. Valószínűsíthetjük, hogy a főkapitány az édes bort nem a katonák élelmezésére szánta, hanem reprezentatív célokra, például diplomáciai tárgyalások során kívánta felhasználni. Elgondolkodtató még azonban, hogy hol fizettek utána vámot. Ebben a tekintetben még az is elképzelhető, hogy külföldről hozták be a bort. Krakkóban például, ha kis mértékben is, de előfordulnak a mediterrán térségből szállított, nagy valószínűséggel édes borok (kanári, malváziai).[22] Mindazonáltal hasonló irányú borbehozatalra eddig még nem találtam példát a vonatkozó forrásokban, így ez utóbbi lehetőséget egyelőre inkább el kell vetnünk. Emellett szól az is, hogy a nagy távolság miatt kevésbé valószínű, hogy a jó értékesítési piacot kínáló Krakkóból még tovább hozták volna a már egyébként is távolról oda szállított bort.

Az Eiselerek és a bor

A bécsi elit családjai közül az Eiselerek üzleti stratégiájában (is) kiemelt helye volt a bornak. Témánk szempontjából további fontos információ, hogy az Eiseler család viszonylag jelentős tevékenységet fejtett ki a Felső-Magyarország–Dél-Lengyelország–Morvaország régióláncolatban. Még mielőtt ráközelítenénk a vizsgált térségre, érdemes általánosságban áttekinteni az Eiselerek és a borkereskedelem kapcsolatát.

A fent említett id. Thomas Eiseler halála után főként unokaöccsei, ifj. Thomas, II. Sebastian, Hans és Andre Eiseler vitték tovább a családi üzleteket. Ebből az ún. második Eiseler-generációból úgy tűnik, hogy Andre fejtette ki a legjelentősebb tevékenységet. A generációváltás után, a hetvenes-nyolcvanas években az Eiseler-ház üzleti stratégiájában is tendenciaváltás érzékelhető. Andre ekkortól bonyolított egyre jelentősebb önálló üzleteket, másrészt a testvérek nagy valószínűséggel felosztották egymás között az egyes térségeket. A forrásokból az érzékelhető, hogy ezekben az években Andre egyre inkább a déli, délnyugati irányt részesítette előnyben, s az árustruktúrájában is változás következett be. Az általa bonyolított áruforgalomban viszonylag jelentős helye volt a bornak. Az udvari számadások szerint 1577-ben János György brandenburgi választófejedelemnek szállított bort.[23]

21 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 311 f. 528r. 1574. december 17.
22 Tózsa-Rigó 2018, 75.
23 ÖStA FHKA Hofzahlamtsbücher (HZAB) Nr. 31. 1577. f. 167r–v.

Bár itt nem magyar borról van szó, a forrás részletessége miatt érdemes kitérni az abban foglaltakra. Eszerint Eiseler egy tiroli partnertől vette a bort. A forrás további jelentősége, hogy a borok minőségi mutatóiról is értesülünk. Az Eiseler által behozott teljes készlet 40 légelyt (*Lagl, Lagel*) tett ki, különféle édes borokból („allerlay suessen Wein").[24] A borfajták között szerepel *Muscatel* (muskotályos), *Widtpacher*, ami nagy valószínűséggel wippachi (ma Vipava-völgy, Szlovénia) lehetett, valamint két nehezen azonosítható megnevezés szerepel még: *Rainfall* és *Tschernical*. A kamarai forrásokból kiderül, hogy a borkészlet beszerzésével az Alsó-ausztriai Kamara bízta meg Eiselert. A korban bevett gyakorlat szerint utóbbi tulajdonképpen áruhitelben teljesítette a szállítást, ugyanis a kamarai számadás szerint 585 forinttal tartoztak a szállítmány miatt a kereskedőnek.[25]

Három évvel később Eiseler már két kocsi magyar bor behozatalára kért engedélyt.[26] Érdemes megemlíteni a hivatkozási alapot, mivel abból adalékinformációt nyerünk a térségbeli borok minőségi mutatóiról is. Eiseler arra hivatkozott az engedély érdekében, hogy a családnak volt a Bécs közeli Oberlanzendorfban (ma: Lanzendorf), nem messze a Dunától egy kis gazdasága, pincével. Ekkoriban a gazdaság Andre Eiseler kezelésében volt. Nem volt viszont a területen jó szőlője, így Fertő-tó környéki bort szeretett volna behozni azért, hogy meg tudja kínálni azokat a tekintélyes és tiszteletre méltó személyeket, akik gyakran megfordultak nála. A jobb minőségű bor tehát reprezentatív célokat szolgált volna.

Érdekességképpen megemlíthető, hogy a déli irányra koncentráló Eiseler nagy mennyiségű édes bort és gyümölcsöket hozott be Velencéből. Ezen a vonalon a korszakban szintén meghatározó szerepet játszó Stamp fivérekkel (Hans-Baptist és Simon Stamp) működtek együtt. Az édes bort – az időjárási körülményektől függően – több útvonalon hozták be: Salzburgon, a Semmeringen, vagy akár Pettaun (ma Ptuj, Szlovénia) keresztül.[27]

A források szerint Andre testvére, Hans Eiseler is foglalkozott borkereskedelemmel. Egy 1583-as irat szerint valami probléma adódhatott a behozott bor minőségével, ugyanis a Kamara kötelezte Eiselert, hogy mutasson be mintákat a különféle minőségű borokból („ain Mussterr davon hieher bringen als nemblich der Bester, der Mitlern und Schlechtisten").[28] Hasonló analógia gyakran előfordult a hegyaljai borral, mikor is a Krakkó városkapuihoz beérkező borkereskedők gyengébb minőségű (pl. morva) borral „hígították fel", azaz hamisították a hegyaljait.

Az 1583-as forrásból még azt is megtudjuk, hogy a minőség szempontjából – általánosan elterjedt szokás szerint – megkülönböztették az azévi, illetve az előző évből

24 Az átszámítás kérdéses, nagy valószínűséggel 1600–2800 liter közé tehető a fenti mennyiség. Az átszámításhoz: Bogdán 1991, 239–240., 244.

25 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 336 f. 33r. 1577. január 13. ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 329 f. 52r. 1577. február.

26 Niederösterreichisches Landesarchiv (NÖLA) Ständische Akten (StA) B-3-36. f. 9r. 1580. december 12.

27 Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLa), Hauptarchiv Akten (HA-A) 2/1572. f. 85r. WStLa, HA-A 2/1572. f. 87v.

28 ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 381 f. 85r. 1583. december 2.

származó borokat („Man muß wißn wivil der heirigen und wievil ferdigen").[29] A forrásokból az is egyértelmű, hogy Hans Eiseler nagy tételben, több ezer forint értékben kereskedett borral. A század végéről ismert több adat, miszerint egy Adam Eiseler nevű személy is kereskedett borral. Ez az Adam Hans Eiseler fia volt, aki ezek szerint folytatta apja gazdasági tevékenységét. Adam 1591-ben 42 akó borra kapott vámmentességet. Sajnos sem a bor származási helye, sem a szállítás iránya nem ismert.[30] A vámmentesség hátterében megint hitelezést sejthetünk.

Amint azt korábban említettem, az áruhitel intézménye, illetve a kamarának nyújtott hitelek mindennapos részét képezték az üzletnek. Erre további példaként hozható, hogy a még 1543-ban meghalt I. Sebastian Eiseler után számos kintlévőség maradt, amelyeket a fiai még az ötvenes évek elején is próbáltak behajtani. Már az uralkodónál is közbenjártak a tartozások kiegyenlítése végett. Egy 1554-es iratban maga Ferdinánd ismerte el, hogy a néhai Sebastian korábban 1 000 akó bort bocsátott az udvar rendelkezésére, aminek árából 1554-ben még mindig 600 forinttal tartozott a kamara. A törlesztést – jellemző módon – úgy intézték, hogy az Eiselereknek vámmentességet biztosítottak az összeg erejéig a terfisi (ma Tarvisio, Olaszország) vámon.[31]

Végül röviden kitérhetünk még arra, hogy az Eiselerek elsődleges rokoni kontaktzónájába tartozó bécsiek is foglalkoztak borral. II. Sebastian Eiseler egyik lányát a városi tanácsos Georg Kazbeckhez (/Katzbeck) adta feleségül. Kazbeck a nyolcvanas évek elején már biztosan foglalkozott borkereskedelemmel.[32] Kazbeck sógorával, III. Sebastian Eiselerrel társult, és 1589–1591 között közösen működtettek egy kereskedőtársaságot. Üzleteik lebonyolítása során legalább nyolc embert alkalmaztak. A cég forgalma igen változatos, ugyanakkor speciális árustruktúrát mutat: többek között gyümölcsök, citrom, mazsola, muskotályos bor, borpárlat (*gesottnen Wein*), valamint még osztriga is szerepelt a forgalmazott áruk között. Együttműködésük keleti irányban is jelentős üzleteket eredményezett. Egy – nagy valószínűséggel – 1591-es supplicatióban Kazbeck képviselte mindkettőjük érdekeit. Az iratból arra lehet következtetni, hogy Eiseler éppen lengyel vagy magyar területen volt.[33] Kazbeck illetékemelés miatt írt panaszt, és tulajdonképpen Eiselernek a Magyar Királyság és a Krakkó közötti útvonalon tapasztalt negatív benyomásait („wie dan maistes Taills Handelßleut alberait auf Polln und Crakhau zu raisen"), illetve a bécsieket ért hátrányokat igyekezett a kamara felé tolmácsolni. A szövegből kiderül, hogy Krakkóban is voltak érdekeltségeik, mégpedig Kassáról szállított viasszal kereskedtek.

29 ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 381 f. 138r. 1583. március 2.
30 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 451 f. 9v. 1591. december 1.
31 ÖStA FHKA NÖ GdB Bd. 72. f. 185r. 1554. július 7.
32 ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 381 f. 51r. 1583. január 24. Érdekességképpen megjegyezhető, hogy ugyanebben az évben 1 000 ágyúgolyót szállított Kanizsa helyőrségének. ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 381 f. 80r. 1583. február 9.
33 ÖStA FHKA Niederösterreichische Herrschaftsakten (NÖHA), Wien, Stadt, W 61/c/48/c (1585-1604) Nr. 837. f. 1168r. Kiterjedt tevékenységi körükre jellemző adat, hogy ugyanebben az évben Georg Kazbeck selyemmel és különféle velencei árukkal kereskedett önállóan, Sebastian Eiseler pedig egy nürnbergi partnerétől vett át posztót és egyéb speciális árukat. Kazbeckhez: ÖStA FHKA NÖHA, W 61/c/48/c Nr. 837. f. 1205v, Eiselerhez: 1207v–1208r.

Az Eiselerek és a hegyaljai bor

III. Sebastian Eiseler krakkói, illetve nagy valószínűség szerint felső-magyarországi jelenléte egy olyan hosszú távú üzleti stratégiának volt a része, amely legalább két generáción át meghatározta a bécsi család térségbeli tevékenységét. Földrajzi értelemben és üzleti hálózat szintjén is ez a család rendelkezett az egyik legkiterjedtebb kapcsolatrendszerrel.[34] A nyugaton Nürnbergig, Augsburgig és St. Gallenig, délen pedig Velencéig és Triesztig terjedő hálózatuknak a legkeletibb szegmense volt a Krakkó–Kassa vonal, sőt a legújabban feltárt adatok szerint ettől keletre is bonyolítottak üzleteket.

Az előző Eiseler-generáció térségbeli tevékenységéről a hatvanas évekből értesülünk. A kamarai források szerint 1568-ban az Eiseler fivérek („Eiseler Gebrüder") különféle árukat szállítottak a frissen kinevezett Hans Rueber felső-magyarországi főkapitánynak (*Veldtoberister*).[35] Sajnos ebben az esetben nem tudósít arról a forrás, hogy pontosan mit is vittek a derék generálisnak és embereinek. A szöveg azonban érdekes módon arról szól, hogy a Ruebernek szállított áruk – egyelőre még – nem kerültek felhasználásra („bis auf weitere Verordnung nicht verwenndt werden"). Ebből áttételesen arra következtethetünk, hogy nem feltétlenül hadianyagról lehetett szó. Fennmaradt az ügyben a Szepesi Kamara fizetőmesterének egy nappal későbbi keltezésű irata is. Ebben a *Zahlmeister* leírja, hogy az Eiselerek maradéktalanul beszállították Kassára a kért árukat.[36] Ezenfelül kitér arra is, hogy az áruk nem lettek felhasználva. A Szepesi Kamara következő levelében már két pontosítás is szerepel. Egyrészt megnevezik a fivéreket: Andre és II. Sebastian Eiseler koordinálta a szállításokat. Másrészt információt nyerünk az áruról is, nevezetesen posztót vittek a katonaság számára Krakkóból.[37]

Bár a fenti forrásokból nem értesülünk arról, hogy ellenkező irányba, azaz Krakkó felé milyen árukat szállíthattak a bécsiek, az azonban bizonyos, hogy a kereskedői logikának megfelelően észak felé is vittek ki árukat a Magyar Királyságból, így az embereik nem mentek „üresen" visszafelé. Egy két évvel korábbi bejegyzés alátámasztja feltételezésünket. Hans Eiseler 1566-ban kérvényezte, hogy 20 hordó borra kapjon vámmentességet. A jó minőségű bort a lengyel udvarba, konkrétan a lengyel királynénak („fur die Khunigin zu Polln") szállította.[38] A dátum alapján Habsburg Katalin lengyel királyné volt a „címzett".[39] Sajnos a borról nincs több információnk, az azonban közismert, hogy a lengyel udvarban már ekkor is nagy népszerűségnek örvendtek a hegyaljai borok. A vámmentesség iránti kérelem minden bizonnyal a korábban a Habsburgoknak

34 Üzleti és rokoni hálózatukhoz lásd bővebben: Tózsa-Rigó 2014, 118–126.

35 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 280 f. 324v. 1568. szeptember 23. A *Feldobrister* (eredeti jelentésében főhadparancsnok) kifejezés félrevezető lehet, azonban egyben mutatja a kassai térség kiemelt stratégiai jelentőségét. A térség katonai vezetőit az uralkodó egységesen a felső-magyarországi mezei és egyéb hadai főkapitányának nevezte ki. Pálffy G. 1996, 198.

36 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 280 f. 326r. 1568. szeptember 23/24.

37 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 280 f. 326r. 1568. szeptember 23/24.

38 ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 266 f. 136r. 1566. június.

39 Davies 2006, 119. Pontosan Lengyelország királynéja és Litvánia nagyfejedelemnéje (1553–1572) és mantovai hercegné.

nyújtott hiteleken alapult. Ugyanebben az évben például Balassa János kékkői őrségének a kifizetésére folyósított Eiseler 7 000 forintot.[40] Két évvel később még két nagyobb összegű tartozás kifizetése is függőben volt. Fivérével, Andreval 5 000 forintot hitelezett a kamarának.[41] Továbbá ugyancsak ezekben az években augsburgi partnerekkel (a korszakban jelentős szerepet játszó Wolfgang Pallerral és a Weis-házzal) társulva 16 000 forintot folyósítottak az udvarnak.[42] Sajnos a fent említett borszállításügyben nem térnek ki rá, hogy Eiseler melyik hiteltartozásra hivatkozott a vámmentesség kérésénél.

Amint azt korábban említettem, a legújabban feltárt információk arra engednek következtetni, hogy a tárgyalt bécsi családnak a Krakkó–Kassa vonaltól keletre is voltak üzletei. Eszerint a családnak egy Khuenz Eiseler nevű tagja (a rokonsági fok az eddig említett szereplőkkel sajnos még nem tisztázott), illetve az ő emberei 1553-ban három szállítmány élelmiszert vittek Erdélybe. Sajnos a szállítmány tartalmáról, céljáról semmilyen közelebbi információt nem közöl a forrás.[43]

Végül kitekintésképpen érdemes még röviden kitérni arra, hogy Dél-Lengyelország egyértelműen tranzit térségként tűnik fel az Eiselerek üzleti stratégiájában. Hasonlóan, mint ahogy Felső-Magyarországon túl keleti irányban (Erdélyben) is bonyolítottak üzleteket, úgy Dél-Lengyelországtól nyugati irányban is rendelkeztek pozíciókkal. Számos olyan forrást ismerünk, amely morva- és csehországi, vagy sziléziai üzleteikről tudósítanak. Előbbi két térség és kifejezetten Morvaország általánosan kiemelt szerepet töltött be a bécsi üzleti elit gazdasági és társadalmi (rokoni) hálózataiban. A morvaországi kapcsolatok kiépítésében leginkább Hans Eiseler játszotta a központi szerepet. Egyik állandó partnere a morva Hans Munko volt, aki eibenschitzi (ma: Ivančice, Csehország) kereskedőként szerepel a forrásokban. Érdekességképpen megjegyezhető, hogy Munko kapcsolatban volt magyar (főként pozsonyi) kereskedőkkel is, és ő is foglalkozott borkereskedelemmel.[44] Arra sajnos nincs adat, hogy az Eiselerek ebbe az irányba is exportáltak volna hegyaljait, mindenesetre a nagy távolság, valamint a morva térségben könnyebben elérhető soproni és kisebb részben a pozsonyi borok miatt kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy idáig szállítottak volna tokaji borokat.

Figyelembe véve a magyar és ezen belül a hegyaljai bornak a térség gazdasági rendszerében játszott szerepére, a hegyaljai borok, valamint a térségben mozgó külföldi, többek között bécsi kereskedők kapcsolatához a jövőben még feltétlenül folytatni kell a kutatásokat mind a hazai, mind a külföldi források feldolgozásával. Utóbbiak közül az általam részben már kutatott krakkói boradó jegyzékek rejthetnek még fontos információkat.[45]

40 ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 268. f. 106v.

41 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 280 f. 225r. 1568. június 8.

42 ÖStA FHKA HF Ö Prot. R 280 f. 336r. 1568. október 2. Az utóbbi hitelt horvát katonaság finanszírozására vette fel a Habsburg-adminisztráció.

43 ÖStA FHKA HF Ö Prot. E 208 f. 120r. 1553. június.

44 Tózsa-Rigó 2014, 91., 120., 124. Hans Eiseler rokoni hálózatához, a bécsi üzletember második felesége egy bizonyos brünni Mathes Munko lánya volt. Buchinger 2010, 66.

45 Archiwum Miasta Krakowa Acta Percepta Distributiones. Az 1630. kötettől az 1648. kötetig lásd Tózsa-Rigó 2018, 57–63.

Rövidítve idézett szakirodalom

Bogdán 1991

Bogdán István, *Magyarországi űr,- térfogat,- súly- és darabmértékek 1874-ig,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

Bogucka 1980

Maria Bogucka, *Die Städte Polens an der Schwelle zur Neuzeit, Abriss der sozio-topographischen Entwicklung* in Rausch W. hrsg., *Die Städte…,* 1980, 263–278.

Buchinger 2010

Rudolf Buchinger, *Die Wiener Kaufmannschaft in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts am Beispiel ausgewählter Familien*, Wiener Geschichtsblätter 65 (2010), Nr. 2., 59–78.

Davies 2006

Norman Davies, *Lengyelország története*, Budapest, Osiris, 2006.

Fischer–Houtte, hrsg., *Handbuch…,* 1986

Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, *Bd. 3.,* hrsg. von Wolfram Fischer, Jan Albert van Houtte, Stuttgart, Klett-Cotta, 1986.

Kubinyi A. 1995

András Kubinyi, *Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit,* in Opll, hrsg., *Stadt und Wein,* 1996, 81–89.

Landsteiner 2003

Erich Landsteiner, *Der strukturelle Wandel der frühneuzeitlichen Stadtökönomie* in Vocelka–Traninger, hrsg. *Wien,* 2003, 133–146.

Małowicz–Simsch 1986

Marian Małowicz–Adelheid Simsch, *Polen 1450–1650,* in Fischer–Houtte, hrsg., *Handbuch…,* 1986, 1085–1098.

Opll, hrsg., *Stadt und Wein,* 1996

Stadt und Wein, hrsg. von Ferdinand Opll, Linz, Österreichisches Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1996 (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, XIV.)

Orosz I.–Papp K., szerk., *Szőlőtermelés…,* 2009

Szőlőtermelés és borkereskedelem, szerk. Orosz István –Papp Klára, Debrecen, DE TI, 2009 (Speculum Historiae Debreceniense 2.)

Pálffy G. 1996

Pálffy Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század végéig,* Történelmi Szemle, 38 (1996), 163–217.

Pálffy G. 1997

Pálffy Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században,* Történelmi szemle, 39 (1997), 257–288.

Pálffy G. 2010

Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Budapest, MTA TTI, 2010 (História könyvtár, Monográfiák, 27.)

Pósán–Tózsa-Rigó, szerk., *„Vina bibant homines,* 2018

„Vina bibant homines, animantia cetera fontes". Tanulmányok a magyar bor történetéből, szerk. Pósán László, Tózsa-Rigó Attila, Debrecen, DE, 2018.

Rausch W. hrsg., *Die Städte…*, 1980

Die Städte an der Schwelle der Neuzeit, hrsg. Wilhelm Rausch, Linz, Österreichisches Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1996 (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, IV.)

Romhányi–Magyar K.–Grynaeus–Végh A., szerk., *Kubinyi 75.,* 2004

„Es tu scolaris" Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára, szerk. Romhányi Beatrix, Magyar Károly, Grynaeus András, Végh András, Budapest, BTM, 2004 (Monumenta Historica Budapestiensia, XIII.), 77–85.

Szende 2004

Szende Katalin: *„Ital vagy pénzpótlék?" Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben*, Romhányi–Magyar K.–Grynaeus–Végh A., szerk., *Kubinyi 75.,* 2004, 77–85.

Tózsa-Rigó 2009

Tózsa-Rigó Attila, *Szőlőbirtoklás a 16. századi Pozsonyban,* in Orosz I.–Papp K., szerk., *Szőlőtermelés…*, 2009, 33–54.

Tózsa-Rigó 2014

Tózsa-Rigó Attila, *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai,* Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2014.

Tózsa-Rigó 2018

Tózsa-Rigó Attila, *A Magyar Királyság északi irányú borkereskedelme a 16. század második felében,* in Pósán–Tózsa-Rigó, szerk., *„Vina bibant homines,* 2018, 50–63.

Tózsa-Rigó 2020

Tózsa-Rigó Attila, *A bécsi üzleti elit a 16. század utolsó harmadában. A bécsi polgárok társadalmi és üzleti hálózatai,* in Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2020, *Hálózat és hierarchia,* szerk. Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka, Budapest, MTA BTK, 2020, 169–194.

Tschulk 1983

Herbert Tschulk, *Weinbau und Weinhandel im Wiener Raum im Hoch- und Spätmittelalter,* Prüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, 1983 (Handschrift).

Vinckler 2013

Vinckler Bálint, *Magyarországi borok Krakkóban a 16. század végén (1589–1600)*, PhD értekezés, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2013 (kézirat).

Vocelka–Traninger, hrsg. *Wien,* 2003
Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert), hrsg. Karl Vocelka, Anita Traninger, Wien–Köln–Weimar, Bühlau, 2003 (Wien, Geschichte einer Stadt, hrsg. Peter Csendes, Ferdinand Opll, Band 2.)
Weigl 2003
Andreas Weigl, *Frühneuzeitliches Bevölkerungswachstum,* in Vocelka–Traninger, hrsg. *Wien,* 2003, 119–134.

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-906-4.03

Az ottománokkal kapcsolatos elzászi és bázeli kiadványok – a Laurentius Eiseler-nyomtatvány tágabb információtörténeti összefüggésben

Monok István (Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak)

Az európai török-kép alakulását elemző historiográfia történetének tanulságos sarokpontjai mentén mutatjuk be azt, hogy Európa belsejében, a keletről érkező vad népektől, ottani birodalmi ambícióktól nem fenyegetett Közép-Rajna-vidéken mit tudtak az ottomán törökökről a keresztények által elveszített Várnai csatától (1444) a Magyar Királyságban és Erdélyben lezajlott úgynevezett tizenöt éves háború végéig (1606). Mindkét eseménysorozat ugyanis általános visszhangot váltott ki a nyugati keresztény országokban, köszönhetően elsősorban a nyomtatott könyv médiumnak. A nyomtatott formában történő megjelenés azonban önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy társadalmi visszhangról beszélhessünk. Szükség volt arra is, hogy a kiadott művek kiegészüljenek az ellenőrzött és a szóbeszédből vett információkkal, és ezeket intézményes formában is terjesszék. A szóbeliség így kettős szerepet kapott. A hírek terjesztésének színterei nagyon sokfélék voltak. Az uralkodói és főúri udvarokban zajló fogadásoktól, politikai megbeszélésektől kezdve a szószékekről elhangzott prédikációkon át az iskolai órákig és a piaci történetmesélőkig. Nem

szabad megfeledkeznünk a *respublica litteraria* kapcsolati rendszeréről sem, hiszen a tudós levelezéseknek gyakran témája egy-egy nagyobb politikai esemény – például a birodalmi gyűlések, és ezek tárgyalási témái –, vagy éppen a teológiai, vagy történetfilozófiai eszmecseréikben tárgyazták az oszmán veszélyt, annak okait. Csak egyetlen példa ez utóbbira. Az Európa-szerte ismert elzászi humanisták közül kiemelve Beatus Rhenanust (1485–1547) láthatjuk, hogy Ulrich von Huttennel (1488–1523) – aki 1522 novemberében látogatta meg őt Schlettstadtban (Sélestat)[1] – sorra vették az aktuálpolitikai témákat. A Schlettstadtban született, Cambridge-ben meghalt Martin Bucer (1491–1551) honfitársához címzett utolsó ismert levelében – 1544. szeptember 10. – mint aktuális katonai fenyegetésről és ennek teológiai értelmezéséről (Krisztus országa eljövetelének említésével) ír a török kapcsán.[2] Ha áttekintenénk valamennyi elzászi jeles személyiség levelezését, hasonló megállapításokat tehetnénk. Ami fontos, hogy ezt a kommunikációs csatornát is tartsuk a látókörünkben akkor, amikor az Elzászba eljutó, az Oszmán Birodalommal kapcsolatos hírek nyomát kutatjuk.

Ki kell emelnünk az a tényt, hogy az információk jelentős részben szóban terjedtek, illetve az elzászi kereskedők kapcsolatain keresztül beszerzett kiadványok is meghatározó jelentőségűek voltak. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy Elzász nemességének tagjai is részt vettek a török elleni harcokban több fronton. A legismertebb példa erre Lazarus von Schwendi (1522–1583), aki V. Károly és II. Miksa császár diplomatájaként és hadvezéreként is személyes tapasztalatokkal bírt az oszmánokról.[3] Emellett ugyan nem mindegyik pénzgyűjtésről – török segély: („Türcken Hiff") – maradt fenn dokumentáció, de az elzászi települések is fizettek ilyen adót egy-egy birodalmi gyűlés után.[4] A lakosság már csak ezért is tudott az ottomán veszélyről.

Az első mondatunkban felsorolt színterek szereplői másként és másként ábrázolták az Oszmán Birodalom térhódítását, az ott lakó népeket, a kereszténységet támadó ottomán haderőt. A nagyhatalmi politikai színtér alakítói érdekeiknek megfelelően játszották játszmájukat, használva és kihasználva a török veszélyt, a török haderő jelentette szövetségesi potenciált. Ennek megfelelően egymástól eltérően értelmezték és értették a rendelkezésre álló ismereteket.[5] Az oszmán-török muszlimok a kereszténység ellenségei voltak, így már a Rigómezei csata (1389) óta jelentős irodalom alakult ki, amely a hódítóknak a keresztényekkel szembeni különös kegyetlenségét mutatta.[6] Ebből a szempontból a XVI. században jelentős változás a protestáns felfogás, az úgynevezett wittenbergi történetszemlélet elterjedése, amelynek alapja a *Turca Dei*

1 Samuel-Scheyder 2018.
2 Buckwalter 2018, 441.
3 Janko 1871, 31–90. (Schwendi a Magyar Királyságban (1565–1567)); Pálffy G. 2003, 101–120.
4 1582 és 1752 közötti időkből több ilyen irat fennmaradt (Archives départementales du Bas-Rhin, Strasbourg, Série G 1440; Série H 1372) – az iratok másolatát Georges Bischoffnak köszönöm.
5 A kérdés legújabb összefoglalása a kora újkori nagyhatalmi szempontokról és arról, hogy melyik hatalom miként értette a különféle, a törökökről megjelent irodalmat Noel Malcolm tollából született: Malcolm 2019. Különösen érdekes egy török szerző összefoglalása a kérdésről: Tiryakioglu 2015. Lásd még: Meserve 2008.
6 Egy modern összefoglalása a kérdésnek: Leuschner–Wünsch, hrsg., *Das Bild des Feindes,* 2013. Ebben különösen figyelemre méltó: Srodecki 2013, 33–49.

flagellum-hit, vagyis az Isten a keresztények bűnei miatt sújtja őket az oszmán veszedelemmel. Több szerző összekapcsolja ezt a gondolatot a világvége (apokalipszis), és az ezeréves birodalom eljövetelét váró (chiliaszta) elmélettel.[7] Az az állítás és szemlélet Strassburgban is ismert volt, hiszen egy Johann Sturm (1507–1589) akadémiáján tanuló magyar diák, Matthias Polani 1577-ben egy levelében azt írja, több jeles strassburgival arról beszélgetett, hogy a magyarok addig nem szabadulnak meg a töröktől, amíg meg nem tisztulnak bűneiktől.[8] Itt utalunk vissza a fentiekben idézett Martin Bucer által Beatus Rhenanusnak írt levélre 1544-ben. Itt említjük továbbá meg Nikolaus Vigel (1529–1600) marburgi jogász művét, aki arról írt könyvet, hogy a török miért tudott elérni ilyen nagy sikereket a keresztény lovagok és a keresztény uralkodók ellen. A mű *(Warhafftige ursach warumb das alt Römisch Reich zertrent, und nuhn mehr in Türcken unnd Christen zertheilt…)*[9] egy párbeszédes formában írt tudományos értekezés, amelynek résztvevői (*jurisprudentia Romana, jurisprudentia Mahometica, justitia* és maga a szerző, Vigelius) ki is mondják az okok közt a széthúzást, a bűnökkel teli életet. Ugyanakkor feltűnő az is, hogy a strassburgi „apokalipszis-prófféciák" (például Melchior Hoffmann, Katharina Zell, Ursula Jost stb.) sem a szövegeikben, sem képileg nem jelenítik meg az oszmán jelenlétet, jövendöléseik tisztán biblikus alapúak.[10]

A nyomtatásban, Elzászban, Freiburgban és Bázelben megjelent művek csak kis részét jelentik az úgynevezett *turcica* irodalomnak. A teljes szövegkorpusz török szempontú áttekintésére először Carl Göllner vállalkozott,[11] akinek bibliográfiai és tartalmi leírásai ma is alapját képezik a kutatásnak. E bibliográfia kapcsán húzzuk alá annak a szempontnak fontosságát, hogy a kiadványok ajánlásait (dedikációit) is számba veszi, vagyis arra is ad alapot, hogy a városi polgárság mecenatúrája gyakorlatából egyfajta – adott esetben a törökökkel kapcsolatos ismeretek iránti – érdeklődésre is rámutassunk. Hiszen az uralkodók, politikai szereplők (például nagykövetek) mellett előfordul, hogy a kiadvány egy-egy polgár anyagi áldozatának köszönheti létét. Göllner a XIX. században összeállított retrospektív magyar nemzeti bibliográfiára is alapozott, amely bibliográfia az utóbbi évtizedekben jelentősen gazdagodott.[12] Mi azonban kiegészíthetjük ezt a képet a modern bibliográfiák[13] teljességére figyelve. Ezeknél a bibliográfiáknál azonban közelebb lép a tartalomhoz Almut Höfer.[14] Az ő és Göllner harmadik kötetének áttekintéséből kirajzolódik az a folyamat, miként jutott el az európai közvélemény a kuriózumoktól, irrealisztikus

7 Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken…,* 2000. Ebben különösen: Andermann, 2000, 29–55.; Szabó A. 2000, 275–281.

8 Eckhardt 1944, 4–5.; Eckhardt 1948, 28–29.

9 Basel, sine typographo, 1580 (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 1833; VD16 V 1181.)

10 Vö. Muller F. 1994.; Muller F. 2017, 213–247. (*Les images visionnaires des „prophètes strasbourgois).*

11 Göllner, *Tvrcica* I–III, 1961–1978.

12 RMK III.; RMK *Pótlások…,* 1990–1996.; Hubay 1948.

13 Benzing, *Strasbourg,* 1981.; Muller J., *Strasbourg,* 1985–1986.; VD16: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen drucke* (https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16/)

14 Höfert 2003.

feltételezésektől a török és a muszlim világ népeinek leíró bemutatásán át (ruházat, étkezés, életvitel, vallás, hadsereg, hadi taktika) az egyes népek tudományos bemutatásáig. Ideértve a lakóhelyük földrajzát, vízrajzát, a népek néprajzát, írásbeliségét, kultúráját, tudományos eredményeit is.

A Bázelben, Freiburgban, Strassburgban, Schlettstadtban és Hagenauban megjelent könyvek tartalomválasztásában hasonló tendencia figyelhető meg, így most egy másfajta csoportosításban tekintjük át ezeket.

Első általános megállapításunk az, hogy a fenti bibliográfia-összefoglalások szerinti tizenöt legelterjedtebb, a témában író szerző közül Elzászban (továbbá Freiburgban és Bázelben) csupán hármuk műve jelent meg. Minden bizonnyal azért, mert a műveik száznál többször is megjelentek jelentős példányszámban, és a Rajna-vidék kereskedelme könnyen eljuttatta ezeket Elzászba is. A három legnépszerűbb szerző műveinek helyi kiadásai: Drakula apja, II. Sárkány Vlad (Vlad Dracul) a II. Murád szultánnal szövetséges havasalföldi vajda, Erdélyben 1438-ban ejtette fogságba Georgius de Hungariát (= Captivus Septemcastrensis, cca. 1422–1502). Az ő műve, a *De Turcarum moribus* töretlen olvasottságnak örvendett a XVI. század végéig. A Közép-Rajna-vidéken azonban Strassburgban jelent meg német fordításban, Christian Egenolff műhelyében 1530-ban kétszer,[15] és ugyancsak kétszer Bázelben, latinul, de csak mint Theodor Bibliander népszerű szöveggyűjteményének része.[16] – Ennél is népszerűbb volt a *croato-hungarus* Bartholomaeus Georgievicius (1510–1566) könyve (*De Turcarum moribus epitome…*). A szerző a középkori Magyar Királyság összeomlását eredményező Mohácsi csata (1526) után került török fogságba. Kiszabadulása után írt könyve a törökök szokásairól Bázelben négy alkalommal jelent meg,[17] először Andreas Cratander örököseinél 1545-ben,[18] Strassburgban Paul Messerschmidtnél (1558)[19] mindkettő németül. – A harmadik európai bestseller, akit itt is kiadtak, Antoine Geuffroy (†1556), aki johannita lovagként maga is harcolt a törökök ellen. A szultán udvarát bemutató leírása latin fordításban, több más hasonló témájú művel együtt Johannes Oporinus műhelyében látta meg a napvilágot 1543-ban és 1550-ben,[20] és ezt követően szerepelt Sebastianus Henricpetri történeti szöveggyűjteményeiben is (ezekről alább részletesebben írunk).

15 *Türckei: Chronica, Glaube, Gesatz, Sitten…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 366, 368.)

16 *Mahumetis Saracenorum principis... doctrina…*, Basel, Johannes Oporinus, 1543 (kétszer jött ki: Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 792, Nr. 793; VD16 ZV 18456; VD16 ZV 16001; RMK III, 5197.) és ugyanitt 1550 (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 889; VD16 K 2586; RMK III, 5227.).

17 Cratander mellett Johannes Oporinus adta ki latinul (1551: RMK III, 392.), majd belekerült Antoine Geuffroy latin (Basel, Sebastian Henricpetri, 1577: RMK III, 5375.) és Nicolaus Höniger német nyelvű szöveggyűjteményébe (Basel, Sebastian Henricpetri, 1578: RMK III, 5386.) is, amelyekben az oszmán szultáni udvartartást mutatták be.

18 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 854: *Türckey oder von yetzigen Türcken kirchen gepräng, Syten unnd Leben….*

19 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 984: *Türcken Büchlin….*

20 Műve *(Estat de la court du Grand Turc)* egy általa szerkesztett szöveggyűjteményben, több más, a törökök szokásait bemutató munkával együtt jelentek meg, Bázelben latinul. Lásd a 9. jegyzetet (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 1833; VD16 V 1181).

Másodsorra kiemeljük azt a tényt, hogy a protestáns olvasóközönség számára olyan véleményformáló szerzők, mint Martin Luther, vagy Lorenz Brenz törökkel kapcsolatos művei közül mindössze egyetlen kiadás, a strassburgi Johann Prüssé említhető, Luther *Eine heerpredig wider den Türcken…*, 1542-ből.[21] A két szerző hasonló munkái százával voltak hozzáférhetők a könyvpiacon, az elzászi kiadások hiányát minden bizonnyal ez is magyarázza.

A továbbiakban a hagenaui, a strassburgi, a schlettstadti, a freiburgi és a bázeli nyomtatványokat a következő csoportosításban vesszük számba. Kihangsúlyozzuk azonban, hogy valamennyi műfajú írás természeténél fogva tartalmilag vegyes, vagyis a török kegyetlensége, a keresztények iránti engesztelhetetlen gyűlölete, harci felkészültsége minden írásban hangsúlyt kap. A tudományos igényű leírások is többféle műfajban íródtak, lehet például egy fiktív, egy török szultánnak tulajdonított levél egyszerre tudományos, másrészt szépirodalmi emlék. Ugyanígy a csatákról szóló tudósítások is lehetnek egyben történeti értekezések. A csoportosítás:

- A törökökkel vívott csatákról, a velük való találkozókról szóló művek, tudósítások.
- A törökök elleni harcra buzdító beszédek.
- Tudományos igényű történeti összefoglalások.
- Az iskolai retorika- és ékesszólás-tanítás során írt és felhasznált török témájú írások *(oratio, epistola).*
- Szépirodalmi emlékek *(poesis/Dichtung, elegia, Kramerlied/Bänkerlied/Reimchronik).*

I. A törökökkel vívott csatákról, a velük való találkozókról szóló művek, tudósítások[22]

A török hadjáratok különbözően érintették Európának a tőlük védett vidékein élőket. A német fejedelemségektől elsősorban anyagi áldozatokat követelt, részesei a harcoknak csak azok voltak, akik keresztényi elkötelezettségből, vagy pénzért, esetleg kalandvágyból vettek részt az eseményekben. Uraikat követték vazallusi elkötelezettségüknél fogva, szolgálták előbbiek hatalmi érdekeit. Hosszabb területi elfoglaltságot, kényszerű együttélést nem éltek át még az itáliai városállamok lakói sem. Annak megfelelően, ahogy hatalmi és anyagi érdekeiket veszélyeztetve érezték, érdeklődtek a harctéren történek iránt. Akkor persze, amikor a török már Bécset is elérte, megkondították a vészharangokat, és a nyomtatásban megjelent különféle műfajú írások is jelezték a végveszély elközeledtét. A harctéri híradások is többféle

21 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 738.

22 Ebben a részben nem mutatjuk be a török elleni harcra szólító beszédeket, mint az *oratio* műfajában megjelent műveket, vagyis a törökök ellen vívott csaták időrendjéből kivonjuk ezeket. Külön szerkezeti egységben (buzdító beszédek, irodalmi értékű munkák) az események időrendjében vesszük sorra. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a tudományos értékű művek közt is lesznek olyanok, amelyek egy-egy nagyobb város ostromáról szólnak, vagy egy-egy hadjárat eseményeit foglalják össze.

mélységű leírásokat tartalmaztak, vagy az eseményekkel egy időben tudósítottak, vagy már a tudományos feldolgozás szintjén, az események okait is tárgyalták, jellemzően egy-két évvel a harci cselekmények után.

1440–1468. A török elleni harcok egyik európai hírnévre szert tett hőse az albán fejedelem, Kasztrióta György (Szkander bég (cca. 1410–1468). Harcairól az összefoglaló történeti munkák is megemlékeznek, külön az ő históriáját Marino Barlezio (cca. 1450–cca. 1512) tollából Strassburgban Crato Mylius 1537-ben adta ki, *De vita, moribus ac rebus gestis… Georgii Castrioti* címmel.[23]

1480. Guillaume Caorsin (1430–1501), „Cantzler zu Rhodis" a sziget 1480. évi ostromának históriáját a szemtanú hitelességével[24] írta latinul. Művének címe: *Descriptio obsidionis Rhodii urbis.* Egy ismeretlen fordító németül adta ki először 1502-ben Strassburgban, Bartholomaeus Küstler műhelyében.[25] A mű címe inkább interpretáció, mintsem fordítás, hiszen azt emeli ki, hogy a hitetlen törökök a szent keresztény hitet támadják. Az eredeti címnek megfelelően Johannes Adelphus (Mülich, 1485–1523) „physicus Argentinensis", vagyis strassburgi orvos fordította, aki maga történetíró is volt. A fordítást Martin Flach adta ki Strassburgban 1513-ban.[26] A fordító aztán alapul véve ezt a történetet, kibővítve újra kiadta 1513-ban több változatban. Kevéssé kibővítve Johann Knoblochnál,[27] majd szép metszetekkel Martin Flachnál.[28] Végül még ebben az évben (1513) harmadszor, egy jelentősen bővített kompilációként is napvilágot látott,[29] amelyben Adelphus már Caorsin történetén túl kivonatolt egy Nicolaus Sagundinus (1402–1464) szerzőséggel általa említett írást: *De origine et rebus gestis Turcarum*.[30] A kompiláció végére kiadta a Strassburgban 1501-ben megjelent *Die Ordnung zu Ofen wider den Türcken gemacht…* című szöveget is,[31] amelyet egy Ruprecht Haller nevű „Bürger zu Ofen"-nek tulajdonítanak, aki vélhetően a budai Jagelló-udvarban élő azonos nevű kanonokkal azonos.

1522. Rodosz ostroma 1522-ben közel fél évig tartott és I. Szulejmán sikerével végződött. Bázelben Adam Petri kiadta Francesco Chieregati (cca. 1479–1539) pápai küldött beszédét,[32] amelyet a nürnbergi birodalmi gyűlésen mondott el, jelentős részben a török veszélynek szentelve mondandóját. 1522-ben és 1523-ban Freiburg-

23 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 588.
24 Luttrell 1967, 145–150.
25 *Der vermaledigsten unfromen Türggen anschleg unnd fürnemen wider die heil Christenheit…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 11.)
26 *Historia von Rhodis…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 59.)
27 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 55.
28 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 56.
29 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 57.
30 Johannes Adelphus hivatkozik rá, jóllehet a kiváló humanista fordító Sagundinus ilyen kiadott műve nem ismert. Maga a szöveg igen, 1456-ban írta, több másolata is fennmaradt. Vö. Babinger 1965, 198–212. Nem tudjuk, hogy Adelphus honnan másolta. Vö. Babinger 1961, 9–52.
31 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 9, Nr. 10 – 1501-ben kétszer jelent meg Matthias Hupfuff műhelyében.
32 *Die verteutscht Oration und Werbung so Bäpstlich heiligkeit…*, Basel, Adam Petri, 1522 (VD16 C 2241; Hubay 42.)

ban egy-egy kis füzet németül hírt adott az eseményről.[33] Ezt követte a bruges-i származású párizsi kánonjogász, Jacques Fontaine (XVI. század első fele) műve a rodoszi ostromról, amely minden bizonnyal a szigetet elhagyó johanniták elbeszélésére épült.[34] Hagenauban, Johannes Sercerius műhelyében, 1527-ben[35] már Philipp Melanchthon egy, Albert von Brandenburg mainzi érsekhez írott levelével együtt jelent meg. Ebben a humanista reformátor már összekötötte az egyház megújulása szükségességének gondolatát a török veszéllyel.

1526. A középkori Magyar Királyság összeomlását eredményező Mohácsi csata (1526. augusztus 29.), mivel a császári város, Bécs immár elérhető közelségbe került a török hadak számára, nem csupán a Szent Német-Római Birodalom uralkodóit ébresztette fel, hanem komoly társadalmi visszhangot kapott. Kiadványok százaiban ecsetelték a csata lefolyását, a magyar király halálát. Az az Adam Petri műhelyében, a csata évében Bázelben napvilágot látott kiadvány[36] *(Hernach volgt des Blutthundts, der sich nennet ein Türgkischen Keyser, gethaten…)* is sok városban megjelent. Többek közt Freiburgban, 1526-ban, Johann Wörlinnél,[37] és Adam Petrinél Bázelben.[38]

1529. A török két alkalommal is közvetlenül fenyegette a császári fővárost, Bécset az elfoglalással. Az 1529-es hadjárat után a bajorok nagy történetírója, Johannes Aventinus (1477–1537) külön kiadványban fordul V. Károly császárhoz, felhíva a figyelmét az oszmán veszély komolyságára. E mű német fordítása Strassburgban, jóval a szerző halála után jelent meg Christian Müller (Mylius) műhelyében, 1558-ban.[39]

1541. A johannita felfedező lovag, Nicolas Durand de Villegagnon (1510–1571), aki számos török fronton harcolt az oszmánok ellen (a Magyar Királyságban is), 1541-ben elkísérte V. Károly császárt algériai hadjáratára. Mint a hadjárat historikusa is ismertté vált, hiszen művét *(Caroli V. Imperatoris expeditio in Africam ad Argieram)* franciára és más nyelvekre is lefordították, a történet egyik alapvető forrásává vált. Strassburgban, 1542-ben latinul adta ki Wendelin Richel.[40]

1556. Bázelben jelent meg Wolfgang Lazius (1514–1565) bécsi humanista, I. Habsburg Ferdinánd udvari történetírójának[41] számos alapvető történeti munkája Bázelben jelent meg. Az egyik legfontosabb a népvándorlás korának története kibővítve a magyaroknak a Kárpát-medencébe érkezéséig (IV–IX. század). 1557-ben Johannes Oporinusnál ezen dolgozott, a könyv meg is jelent 1557-ben.[42] 1556-ban a budai pasa hadjáratot indított Szigetvár elfoglalására. A vár kapitánya, Horváth

33 *Von den grausamen unerhörten Krieg…,* Freiburg, Johann Wörlin, 1522 (VD16 V 2483); *Von der Statt Rodis wie die dem grossen Türcken vffgeben ist worden,* Freiburg, Johann Wörlin, 1523 (VD16 S 10178)

34 Vö. Luttrell 1968, 57.

35 *De bello Rhodio libri III…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 278. Később, 1538-ban megjelent egy szöveggyűjteményben is Bázelben: Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 626.)

36 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 253.

37 VD16 B 5792

38 VD16 B 5795; Hubay 66/b.

39 *Von den Vrsachen vnd Gegenwehr des Türckischen Krieges…* (Göllner, Tvrcica II, Nr. 981.)

40 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 755.

41 Svatek 2006, 1–22.

42 *De gentium aliquot migrationibus… libri XII…,* Basel, Johann Oporinus, 1557. VD16 L 849

Stancsics Márk (Stančić, 1510–1561) visszaverte a támadást, a törököknek érzékeny vereséget okozva. A győzelem európai hír volt,[43] Wittenbergben külön megjelentették azt a jelentést, amelyet a kapitány a császárnak írt.[44] Oporinus élve a kapcsolattal, amely Laziushoz fűzte, 1557-ben egy egylapos nyomtatványt adott ki a historikusnak Tiroli Habsburg Ferdinánd főherceg (1529–1595) 1556-os dunántúli hadjáratáról. A kis nyomtatvány – *Rei contra Turcas gestae Anno M.D.LVI. brevis descriptio, cum adiecta chorographia* – latin nyelven szolgálta a török ellenes siker ünneplését.[45] Az egylapos, térképpel is megjelenített szöveg kivonata németül megjelent Adam Henricpetri egy tudományos művében 1577-ben,[46] majd latinul vált igazán ismertté a Jacques Bongars (1654–1612) francia diplomata szerkesztette szöveggyűjteménnyel, amely André Wechel vejeinél jelent meg Majna-Frankfurtban, 1600-ban.[47] A kis nyomtatvány története a megjelentetéssel nem ért véget. És itt egy jó példára derült fény abból a szempontból, hogy a hírek milyen információra alapozódtak, és arra is, hogy mennyire a személyes kapcsolatoktól függött a terjedésük. Tiroli Ferdinánd főherceg hadjáratát több kiadvány is méltatta, számunkra a fontos, hogy az Oporinus-nyomda korrektora, Johannes Heroldt (1514–1567) is összefoglalta az események töténetét részben egy, a főherceget dicsőítő panegyricusban, másrészt az események párbeszédes leírásával: *Princeps iuventutis sive Panegyricus, Ferdinando Austriaco… dicatus, quo de rebus in Pannonia illa interammensi bene et fortiter gestis… Adiecimus… Turcii belli M.D.LVI. Anno gesti, dialogo descriptam.*[48] Johannes Heroldtnak (vagy a fiának) a magyar harcteret megjárt, elzászi származású katona, bajtársaival együtt beszélte el a történteket. A fiatal Johannes Heroldt foglalta össze az események töténetét: *Princeps iuventutis sive Panegyricus, Ferdinando Austriaco… dicatus, quo de rebus in Pannonia illa interammensi bene et fortiter gestis….*[49] A dialógus magyar elemzője, Kasza Péter feltárja ennek forrásait,[50] igazolja, hogy Heroldt ismerte Lazius szövegét és azt, hogy a harcokban résztvett bázeli és elzászi katonáktól közvetlen információja is volt (Johann Jakob Hütschi, Nicolaus Bollwiller[51]). Ez a dialógus bekerült

43 Az európai visszhang szövegeit is összegyűjti: Kasza–Szabó J.–Fodor P., kiad., *Egy elfeledett ostrom,* 2016 (Horváth Stancsics Márk, Wolfgang Lazius és Johannes Sambucus szövegeivel, latinul, magyarul és angol fordításban).

44 *Historia obsidionis et oppugnationis arcis Zigeth in Ungaria…,* Wittenberg, Peter Seitz Erben, 1557 (Göllner, Tvrcica III, Nr. 971.)

45 Rostock, Universitätsbibliothek, Rb-4220. Vö. Svatek 2012, 237–242.

46 Adam Henricpetri, *General Historien der allernamhafftigsten vnnd fürnembsten Geschichten und Handlungen so sich bey übergebung und Ende Kayser Carols des fünfften und anfanga Ferdinanden primo Landesregierung... zugetragen,* Basel, Sebastian Henricpetri, 1577 (VD16 H 2075); majd ugyanitt 1600-ban (VD16 ZV 24632).

47 *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici…* ed. Jacobus Bongartius, Francofurtum ad Moenum, Jean Aubry, Claude Marne, 1600 (VD 16 B 6601)

48 Basileae, Johannes Oporinus, 1557 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 970. VD16 H 2553)

49 Basileae, Johannes Oporinus, 1557 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 970. VD16 H 2553)

50 Kasza 2021, 259–272.

51 Nikolaus Bollwiller (cca. 1520–1588) két testvérével, Christophfal és Ludwiggal együtt volt részese a török ellenes harcoknak a Magyar Királyságban 1556-ban. Lásd Kinder von Knobloch 1882, 15–16.; Bischoff 1989, 171–188.; Bischoff 2004, 293–294.

aztán Simon Schardius (cca. 1535–1573) több ezer oldalas szöveggyűjteményébe is.[52] Wolfgang Lazius szövegének története azonban ennél gazdagabb, és kötődik a bázeli – így az elzászi – török kép alakításához. Igaz, a tudományos körökben. 1568-ban ugyanis Johannes Oporinus műhelyében megjelent Antonio Bonfini (1427–1505) *Rerum Hungaricarum decades* című műve, Johannes Sambucus (1534–1584) magyar történíró sajtó alá rendezésében,[53] és kiegészítéseivel. Sambucus folytatta Bonfini történeti munkáját, többek közt megemlékezik az 1566-os szigetvári ostromról is *(Obsidio Zigethiensis)*. Maga Lazius is megírta a magyar királyságbeli török harcok történetét *(Rerum Austriacarum decades),* azonban ez kéziratban maradt. Az ötödik decas kilencedik könyvében beszél a szigetvári győzelemről. A szöveg csak 2017-ben látott napvilágot.[54]

1562. november 24-én a Majna melletti Frankfurtban került sor II. Miksa császár koronázására, amelyen a szultán delegációja is részt vett. Frankfurti jelenlétük, fogadtatásuk és szereplésük számos kiadvány tárgya lett. Képi ábrázolásuktól kezdve a politikai röpiratokig/pamfletekig. Strassburgban 1562 végén Jakob Frölich,[55] majd Christian Müller[56] is szentelt ennek a követségnek *(Türkischer Botschaft)* egy-egy német nyelvű leírást.

1565. Málta ostromáról és sikeres megvédéséről Strassburgban azonnal hírt adtak, nem pusztán történeti műként, hanem híradásként is. 1565-ben két alkalommal megjelent Theobald Montanus (Berger) sajtójából Francisco de Guevara *Abschrifft eines Brieffs so letzlich von Malta gekommen…* című röpirata,[57] miként sikerült Jean de La Valette (1494–1568) nagymester ispotályos lovagjainak megvédeni a szigetet. Az ostromról és következményeiről később is hírt adtak, mint az Bázelben egy *Neuwe Zeittung*ban is olvasható volt 1572-ben.[58] Bázel nagy kiadói világának egy kedvelt szerzője volt a piemonti születésű, de a Svájci Konföderációhoz csatlakozott városban élő Celio Secondo Curione (1503–1569). Az itteni egyetem retorikatanáraként aktív publicisztikai tevékenységet is kifejtett, aktívan gyakorolva a *pasquillus* műfajt. Kiváló latin és német stílusa miatt is kedvelték. A máltai ostromról latinul[59] és németül[60] is kiadta az eseményeket értékelő művét *(De bello melitensi historia),* a védelem vezetőjének, La Valettének egy levelével együtt.

52 *Historicum opus, in quatuor tomos divisum…,* Basel, Henrich Petri, 1574 (VD16 S 2278), vol. II, 1816–1839.
53 VD 16 B 6594
54 Kasza 2017, 89–117. Forrásait is elemezte: Kasza 2018, 417–443. Vö. Kasza 2019, 229–237.; Kasza 2021a, 201–217.
55 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1037.
56 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1078.
57 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1071, Nr. 1075.)
58 Samuel Apianus nyomdája adta ki: Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 1608.
59 *De bello Melitensi historia…,* Basileae, Johannes Oporinus, 1567 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1212.)
60 *Neuwe und warhafftige Historien…,* Basel, Batholomaeus Franck, 1567 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1213.)

1566. I. Szulejmán szultán 1566-ban nagyszabású hadjáratot vezetett a Magyar Királyság ellen, halála is itt, Szigetvárt érte. Külön bibliográfiai füzet azoknak a híradásoknak a felsorolása, amelyek ezen hadjárat várostromait külön-külön mutatták be az európai olvasóknak. A Strassburgban 1566-ban megjelent *Newe Zeitung*ok közül kettő adott hírt magyar várak küzdelméről. Peter Hug a komáromi,[61] Theobald Berger (Montanus) pedig a gyulai[62] várostromról adott hírt. Bázelben Samuel Apianus viszont a harcok általános leírását szerepeltette *Neuwe Zeyttung*jában (1566).[63] Azonban a tudományos *echo* sem maradt el. Pietro Bizzarri (1525–1586), a perugiai protestánssá lett történetíró, aki életében számos helyen időzött, a német fejedelemségekben, Angliában és Antwerpenben (Justus Lipsius humanista környezetében). Szulejmán harcairól a Magyar Királyságban olaszul jelent meg könyve Lyonban (1569), ennek latin fordítása Bázelben 1573-ban Sebastian Henricpetrinél.[64] Alfonso Ullua (1529–1570) Velencében élő spanyol történetíró, a francia király kémje, akit halálra ítéltek és a börtönben halt meg, számos történeti művet publikált, Szigetvár ostromáról is (1566), ahol Szulejmán szultán is meghalt. Sebastian Henricpetri 1578-ban németre fordítva adta közre munkáját a Magyar Királyságban 1564 és 1573 között zajlott harcokról.[65] Göllner több szerzőre hivatkozva állítja, hogy a fordítás számos részében Bizzarri *Pannonicum bellum*-ából való szöveget közöl németül, nem Ulloa könyvét követi az egyes események bemutatásában.

1570–1571. Ciprus elfoglalása Lala Musztafa (1500–1580) által nem csupán a Velencei Köztársaság vesztesége volt, hanem egész Európáé. Christian Müller (Mylius) külön híradással volt Elzász számára erről a szomorú eseményről: *Wie die Türck die Statt Nicosiam in Cipern dises verlauffenen 1571. Jar eingenommen….*[66] Ez után a rossz hír után azonban jelentős keresztény, velencei és császári győzelemről olvashattak a környék német polgárai. A velencei–török háború történetének tudományos feldolgozásai közül Elzász közönsége leginkább Pietro Bizzarri *Cyprium bellum…* című művéből tájékozódhatott.[67] Ezt a történetet is bemutatja, de már a lepantói győzelemről is beszámol – ellenőrzött adatokkal a haderők állapotáról – Giovanni Pietro Contarini (1549–1605). Latinul Bázelben, 1573-ban kiadott[68] munkáját még abban az évben a Magyar Királyságból származó Georg Henisch (1549–1618) fordította németre: *Historia von dem krieg, welchen newlich der Türkisch Keiser Selim der ander wieder die Venediger erreget hat* címmel.[69]

61 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1191
62 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1196.
63 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 1192.
64 *Pannonicum bellum…* (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1613.)
65 *Beschreibung des letsten Ungerischen Zugs…* (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1696.)
66 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1488.
67 Basel, Sebastian Henricpetri, 1573 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1611.)
68 *Historia de bello nuper Venetis a Selimo II. Turcarum imperatore illato…*, Basileae, Petrus Perna, 1573 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1616)
69 Basel, Peter Perna, 1573 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1617; RMK III. 628.); vö. Perini 2002, 185–186.

1571. A Lepantói csatáról a kortárs értelmiség tudós beszámolója mellett a nagyközönségnek szóló hírek is megjelentek. Samuel Apianus egy *Neuwe Zeittung* számot szentelt a győzelem laudálásának, 1571-ben Bázelben.[70]

1591/1593–1606. A Magyar Királyságban és Erdélyben lezajlott úgynevezett tizenöt éves háború európai dimenziót kapott, hiszen a császári seregekben számos itáliai, német, vagy éppen francia szolgált. Freiburgban a nagyobb hadjáratokra reagálva (1593) azonnal meg is jelent egy hírlevél, *Türckische, Moscowiterische, Tartarische zeitung von allen erbärmlichen und schrecklichen Thaten…* címmel.[71] Később kiterjedt híradó hálózatok működtek már a háború végére, a békéről (Bécsi béke, 1606) Johann Carolus bécsi tudósítóval is rendelkező strassburgi folyóirata, a *Relation aller Fürnemmen und gedenckwürdigen Historien*[72] is tudósított. De az események folyamatáról is jelentek meg kisebb röplapok, pamfletek, piaci versmondóknak szánt, ritmikus prózában írt énekek; de ezt már szépirodalmi emlékként értelmezzük.

Kifejezetten azonban erről a háborúról írt Matthäus Dresser (1536–1607), a lipcsei egyetem professzora latinul. Johann Heinrich Rottmann „Pfarherr zu S. Aurelien allhie" (vagyis Stassburgban) fordította németre, és Bernhard Jobin műhelyében látott napvilágot *(1595) Treuhertzige Hochzeittige Vffmunterung… rewlosen Christenheit zu heutigem Türcken Krieg…*[73] címmel. Ez az utóbbi írás, amellett, hogy tájékoztat a Magyar Királyságban folyó küzdelemről, egyben buzdítás a török elleni harcra, vagyis *adhortatio (Vffmunterung).*

II. A törökök elleni harcra buzdító beszédek

Az európai török kép egyik meghatározó műfaja az ellenük való harcra buzdítás. Retorikailag megformált beszédekben *(orationes exhortativae)*, vagy politikai szereplőhöz írott levelekben *(epistolae)* főként olyan szerzők, akik vitathatatlan információkkal bírtak a kereszténység ellenségéről, illetve megkérdőjelezhetetlen tekintélyei voltak koruknak. Így a szövegeket a döntéshozók éppúgy komolyan vették, mint azok, akik olvasták, vagy akiknek felolvasták ezeket.

A török európai előrenyomulása miatt Hunyadi Mátyás, magyar király (1458–1490) sürgette egy olyan nemzetközi találkozó létrejöttét, ahol a pápa egyezteti a tennivalókat az európai uralkodókkal. 1459 nyarán Mantovában jöttek össze a követek és II. Pius pápa (1458–1564). A német követek a török elleni hadjárat helyett a magyar király trónfosztását kérték a pápától. Természetesen nem mulasztották el ecsetelni a török veszélyt sem. A beszédek közül néhány megjelent nyomtatásban Johann Grüninger strassburgi műhelyében is *Orationes tres contra Turcos* címmel.[74] Kettőt ezek közül a kiváló humanista rétor, Francesco Filelfo (1398–1481) mondott el, egyet pedig Enea Silvio Piccolomini (II. Pius pápa, 1405–1464).

70 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 1485.
71 Erstlich gedruckt zu Freyburgk im Jahr 1593 (sine loco: VD16 ZV 15081; Hubay 327.)
72 Cf.: Weber J. 1992, 257–265.; Weber J. 2006.
73 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 2028, Hubay 348.
74 GW M2806410; ISTC i000069700

A krakkó és a budai Jagelló-udvarban ismert Filippo Buonaccorsi (Callimachus Experiens, 1437–1496) pontosan ismerte a török veszély mértékét. Ő az, aki megírta I. Ulászló lengyel (1434–1444), magyar király (1440–1444) történetét,[75] azét a királyét, aki a Várnai csatában halt meg a török ellen harcolva. Ezután írta meg a *De bello Turcis inferendo oratio* című munkáját, amelyben az európai kortársaknak részletezi az oszmán hódítás jelentette veszélyeket. Hagenauban ez a mű 1533-ban jelent meg Johann Setzer örököseinél.[76]

1510-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen XII. Lajos francia király követe, Louis Hélian (XV–XVI. század fordulója) az oszmán veszély, és az ellenük folytatandó harc elhanyagolásával vádolta a Velencei Köztársaságot, beszéde *(De bello suscipiendo adversus Venetianos et Turcas oratio)* először Augsburgban jelent meg 1510-ben,[77] de közvetlen utána Mathias Schürer strassburgi műhelyében is.[78]

Az 1518. évi birodalmi gyűlésen, Augsburgban hangzott el kettő beszéd a pápa anyagi segítségkérésével kapcsolatosan *(pro* és *contra),* amelyet az oszmánok elleni harchoz kért. Az egyik szerzője Thomas de Vio (1469–1534), a pápa küldötte, a másik, Ulrich Hutten egy bolognai iskolatársa, a königsbergi jogász humanista, Friedrich Fischer (cca. 1464–cca. 1529). A két beszédet tartalmazó kis kiadvány Lazar Schürernél jelent meg Schlettstadtban (a nyomtatvány szerint „Utópiában"), 1519-ben.[79] Rögtön megjegyezzük, hogy a pápának nyújtandó segítség tárgyában több beszéd is elhangzott, és ezek közül néhány meg is jelent Bázelben. Johannes Frobenius 1518-ban kiadta Riccardo Bartolini (1470–1529) összefoglalásában a német rendek véleményét Thomas de Vio beszédéről *(Responsio Principum Germaniae data… legatis… Leonis X).*[80]

Martin Luther számos művében értelmezte a törökök jelentette veszélyt, azonban amellett, hogy a keresztényeknek a bűneiktől való megszabadulást alapvető fontosságúnak látta az oszmánok jelentette büntetéstől való megszabadulásban, a másik alapvető tanácsa az összefogás volt. A második buzdító prédikációja *(Heerpredig)* 1530-ban jelent meg először. Johann Prüss strassburgi kiadásában 1542-ben, *Eine heerpredig wider den Türcken* címmel.[81] Nem lehet azonban kétségünk afelől, hogy akár Luther, akár Johann Brenz, egyébként Elzászban ki nem adott, de számos kiadást megélt török ellenes, vagy törökkel kapcsolatos írásai elterjedtek voltak ezen a területen is.

75 *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi,* Augustae Vindelicorum, Sigismund Grimm, 1519. (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 123.)

76 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 494.

77 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 40.

78 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 41.

79 *Orationes duae…,* Schlettstadt (Sélestat), Lazar Schürer, 1519. Göllner, Tvrcica I, Nr. 128. nem foglal állást, hol található „Utopia"; Benzing, *Strasbourg,* 1981, Nr. 1434. és Muller J., *Strasbourg,* 1985–1986, 205, Nr. 290. Matthias Schürernek tulajdonítja, és strassburgi kiadványként azonosítja. A szöveg genezisének leírását, a szereplők azonosítását és a nyomtatvány kiadási helyének meghatározását elvégezte Burckel 2018, 237–238., 303: Annexe 2, Nr. 5.

80 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 92.; VD16 B 572

81 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 738.

Érdekesnek mondható kiadástörténeti jelenség, hogy a bázeli kiadók milyen sok *exhortatió*t adtak ki, igaz, jellemzően latinul, és többnyire a kor legnagyobb tudósait, legismertebb humanistáit megszólaltatva.

Erazm Ciołek (1477–1522), a lengyel Jagelló királyok diplomatája, Palacka (Płock) püspöke I. Miksa császár utolsó birodalmi gyűlésén (1518) királya, I. Jagelló Öreg Zsigmond (1467–1548) nevében mondott el egy beszédet, amelyben a választófejedelmeket a török elleni összefogásra buzdította. Ezt kiadták Augsburgon[82] kívül Bázelben, Pamphilius Gengenbach műhelyében,[83] utóbbi Rotterdami Erasmusnak ajánlva jelent meg.

Az 1518. évi birodalmi gyűlés alkalmával is jelentek meg olyan német nyelvű kisnyomtatványok is, amelyek szélesebb közönségnek szóltak, mintegy háttérismereteket adva a polgároknak, miről is tárgyalnak a fejedelmek a falakon belül. Ilyen kiadvány volt a *Das ist ein anschlag eins zugs wider die Türcken und alle die wider den Christlichen glauben seindt…* című is, amely Bázelben Adam Petri műhelyéből került ki 1518-ban.[84]

A protestantizmus történetében jelentős esemény az 1530 nyarán megnyílt birodalmi gyűlés Augsburgban. Az ilyen eseményeken a vitázó felek már éltek a nyomtatott könyv jelentette előnyökkel, kisebb kiadványokat osztogattak a résztvevőknek. Rotterdami Erasmus (1466–1536) írása, érvelése a török elleni harc megindítása mellett volt az egyik ilyen kis kiadvány. 1530-ban ezt *(Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo)* öt helyen is kiadták,[85] megjelent Frobenius bázeli műhelyében is.[86]

Szulejmán sikertelen, 1529-es bécsi ostroma után írta Georg Agricola (1494–1555) latinul azt a beszédet, amelyben I. Ferdinánd magyar királyhoz (1526–1664) fordult, és biztatta az Oszmán Birodalom elleni küzdelemre. Bírálta egyben Szapolyai János magyar királyt (1526–1540), amiért az a törökkel működik együtt. A beszéd német fordításban (Lorenz Wermann, egy polgár) 1531-ben jelent meg Nürnbergben,[87] majd 1538-ban latinul, Bázelben, Frobeniusnál.[88] Nem tudjuk, miért éppen ebben az évben, talán azért, mert a két megválasztott[89] magyar király (akik az ország más és más területén uralkodtak és harcoltak egymással) a Váradi békeszerződéssel, 1538. február 24-én békét kötöttek (bár azt gondoljuk, hogy meglepő lenne, ha Bázelben ennyire részletesen követték volna a Magyar Királyságban zajló küzdelmet). Az is elképzelhető, hogy Frobenius is élni kívánt a török téma jól eladhatóságával, hiszen

82 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 98.

83 *Oratio… in celeberrimo Augustensi conventu… nomine … regis Poloniae Sigismundi habita…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 97.)

84 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 109.; VD16 D 154 – Göllner további különféle nyelvű kiadásait is felsorolja.

85 Bázel után Bécsben, Párizsban, Kölnben és Antwerpenben (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 372–375).

86 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 371.

87 *Oration: anred und vermanung… von kriegszrüstung und heerzug wider den Türcken…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 408.)

88 *Oratio de bello adversus Turcas suspiciendo…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 617.; Hubay 165.)

89 I. Ferdinánd megkoronázása alkalmával Székesfehérváron Caspar Ursinus Velinus (cca. 1493–1539), császári udvari humanista mondott beszédet, amelyben a királyát intette a török ellenes harcra. A beszéd Johannes Hervagiusnál is megjelent Bázelben 1528-ban: *Oratio habita in Alba Regali…* (VD16 U 365; Hubay 91.)

ebben az évben jelent meg Bázelben Thomas Platerusnál egy több ilyen beszédet tartalmazó gyűjteményes kötet.

A „lengyel Démoszthenész" nevet ékesszólásával, retorikai képességeivel kiérdemlő kalandos életű katolikus pap, a historikus Stanisław Orzechowski (1513–1566) 1543-ban a lengyel nemesség és a király figyelmét hívta fel lengyel nyelvű beszédében a török veszélyre *(De bello adversus Turcas suscipiendo…)*. A latin szöveg a szerző másik két beszédével együtt jelent meg Bázelben, Johannes Oporinus műhelyében, 1551-ben.[90] A kis kötetben szereplő másik két beszéde a cölibátussal és a házasság teológiai és egyházfegyelmi kérdéseivel foglalkozik. A furcsának tűnő kötetszerkesztést a szerző magánélete magyarázza. A megjelenés évében ugyanis megnősült, sőt a botrányt fokozandó, kálvinista lett. Az esettel több egyházi fórum foglalkozott, a pápa előkészítette a kiátkozását, az esetet napirendként a tridenti zsinatra is javasolták (azonban ott nem tárgyalták). Az értelmiségi körökben ez a botrány érdekes volt, és ennek révén a török kérdés is újra figyelmet kapott.

A bibliográfiák ezt a gyűjteményes kötetet[91] a protestáns ellenességéről ismertebb kardinális, a carpentrasi püspök Jacopo Sadoleto (1477–1547) nevénél rögzítik, valóban, az ő beszédével kezdődik. Valójában ezt a könyvet a tudományos török képek közt is felsorolhatnánk, hiszen jól szerkesztett mű. Időrendben a XVI. század első harmadának jelentősebb eseményeit követi, a harcra buzdítástól kezdve kitérnek a szerzők az oszmán hadak leírására, az ott élő népek rövid jellemzésére és arra a kérdésre is, miként élnek a keresztények az általuk elfoglalt területeken. Sadoleto ezt a beszédét[92] XII. Valois Lajos francia királyhoz (1498–1515) intézte, ambicionálva őt, hogy ne csupán Velence ellen harcoljon, hanem csatlakozzon a pápa török ellenes terveihez. Az övéhez hasonlóan a Bázeli egyetem teológus tanára, a Bernben elhunyt Otto Brunfels (1488–1534) is ismert volt *De bello Turcis inferendo... ad christianos principes oratio* című művéről,[93] amely egy általános felhívás a kereszténység védelmére. Jacques Fontaine-nek a rodoszi ostromról szóló írásáról már volt szó, itt *epistola* formában[94] közölték. A leuveni humanista – aki információit a törökkel kapcsolatban többet közt Oláh Miklós (1493–158) esztergomi érsektől szerezte –, Petrus Nannius (Nannick, 1496–1557) *exhortatió*ját *Declamatio, de bello Turcis inferendo* címmel Leuvenben adta ki 1536-ban.[95] Az 1538-as bázeli gyűjtemény ezt az editiót vette át.[96] Juan Luis Vives (1493–1540) török tárgyú írásairól a tudományos művek számbavételekor bővebben írunk, itt megemlítjük, hogy a török hódoltságban élni kényszerülő keresztények sorsáról írt műve *(De vita christianorum sub Turca opusculum)*, zárja a harcra buzdító beszédeket tartalmazó könyvet.

90 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 909.
91 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 626.; VD16 S 1248.
92 *De bello Turcis inferendo oratio…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 626. – önállóan is megjelent 1510 körül: Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 626.)
93 VD16 B 8467
94 *De Rhodi expugnatione epistola [Ad Adrianum pontificum maximum epistola ...]* VD16 F 1840. Vö. még Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 183 (1523), Nr. 224 (1524).
95 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 575.
96 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 626.; VD16 N 78

III. Tudományos értékű történeti összefoglalások

Ha a törökökkel kapcsolatos tudományos értékű kiadványok körét vizsgáljuk a megjelenés helye szerinti eloszlásban, akkor a Közép-Rajna menti városok közül Bázel egyértelműen győztesként kerül ki. Áttekintésünkben azonban követjük a történelmi események időrendjét is, kiemeljük a legjelentősebb szerzőket, és rögtön rögzítjük, ha a mű bármilyen nyelven megjelent akármely városban. Külön ki kell térnünk azonban a bázeli kiadók stratégiájának jellemzésére, illetve a kiadványkört úgy is csoportosítjuk, jellemezzük, hogy melyek azok a tudományos munkák, amelyek a történetek rögzítésén túlmenően leírják a törökök vallását, vagy éppen jogrendjét. A történeti irodalmon belül pedig megkülönböztetjük az egyes eseményekről szóló irodalmat – ezeket már a kiemelt történésekre vonatkozó infromációk között említettük is –, az átfogó históriákat, illetve egy feltűnő kiadványkört, a szöveggyűjteményeket. Ezek közül ugyanis számos jelent meg latinul és németül is Bázelben, mutatva az Oszmán Birodalom iránti információigény folyamatos jelenlétét.

1453 az európai történelem egyik fordulópontja, Konstantinápolyt elfoglalta II. Mehmet (1432–1481). A nyugati hódításait a Magyar Királyság határán, Nándorfehérvárt (a mai Beograd), 1456-ban a Hunyadi János (cca. 1407–1456) vezette, a balkáni népekből álló sereg állította meg. A minden ellensége szemében nagy tekintéllyel, széles kulturális és tudományos látókörrel bíró szultán leveleinek kiadása népszerű olvasmány volt a Török Birodalomról, egyben forrása a kutatásoknak. Húsz kiadását ismerjük ősnyomtatványként,[97] majd utána is számos *editió*t megélt. Sok nyelvre le is fordították, a levelek tartalmi elemeiből különféle irodalmi műfajok darabjai is táplálkoztak.[98] A levelek *(Epistolae Magni Turci…)* közreadója Laudivio de Vezzano (Zacchia, XV. század), akinek munkáját sokan átvették, jegyzetekkel egészítették ki.[99] 1510-ben Johann Grüniger Strassburgban külön kiadta az ispotályos lovag Laudivius előszavát, amelyet a levelekhez írt.[100] Ebben az évben a kiadást Johann Schott is megismételte, az egyébként apokrif levelek egy részét is publikálva.[101] Az *epistolae Magni Turci* megjelentek ezt követően Hagenauban 1528-ban, Wilhelm Seltz műhelyében is.[102]

Egy, a muszlimokkal való tudományos (teológiai) korai vitát, pontosabban a hittételek bemutatását Strasburgban jelentette meg Alphonsus de Spina (1412–1495), az élete végén thermopülai püspöknek kinevezett ferences szerzetes a keresztény hit ellenségeiről írt munkáját (1471), melynek egy fejezete a mohamedánokról szól *(Fortalitium fidei contra fidei christianæ hostes)*.[103] A mű hamarosan Bázelben is sajtó alá került (1475),[104] és összesen hat ősnyomtatvány-kiadása ismert.

97 Malvadi 2020, 129–149.
98 Csak egy példa Ludovico Dolce. Vö. Friedrichs 2000, 333–344.
99 Vö. Babinger 1960, 1–43.
100 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 42.
101 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 43.
102 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 298.
103 Johann Mentelin, nem 1471 után (ISTC ia00539000)
104 Bernhard Richel, 1475 (ISTC ia00540000)

Műfaji szempontokból nehéz besorolni Juan Luis Vives (1493–1504) törökökkel kapcsolatos írásait. Vives strassburgi jelenléte szorosan kötődik a szerveződő *academiá*hoz, vagyis Johann Sturm azon törekvéséhez, hogy egy, az ókori és keresztény műveltségre alapozott ékesszólás-tanításon keresztül neveljenek, terjesszék ki a keresztényi erkölcsöt és mélyítsék el a hitről szóló ismereteket. A spanyol humanista *De ratione studii puerilis* című írásában[105] kifejtett pedagógiai elvek összecsengtek Strassburg város szabályaival *de subventione pauperorum.* Vives másik művében *(De communione rerum)* ezzel kapcsolatos elvárásokat is megfogalmaz,[106] többek közt a városok vezetőit is inti erre a feladatra.[107] Tehát a törökökkel kapcsolatos művének megjelenése előtt is ismert – és több tekintetben népszerű – volt már az ő szemlélete Strassburgban. De Vivest, a strassburgi közösségbe igazán Kaspar Hedio (Heyd, 1494–1552) – aki Sturm közvetlen munkatársa volt – vezette be. Többek közt fordításával: *Wie der Türck die Christen haltet so under im leben … Sampt der Türcken Usprung fürgang und erweiterung biss auff den heüttigen tag,*[108] amely mű kiadása egyben jól mutatja, az *academia* tanárai a török veszélyt komolyan veendő dolognak tartották. Vivesnek ez az írása latinul először 1529-ben Antwerpenben, majd 1538-ban jelent meg a már – az *exhortatió*knál – bemutatott gyűjteményes kötetben, Bázelben.[109] Vives azonban a sturmi oktatási elképzelések mellett egy másik humanista hagyományt is folytatott. Rotterdami Erasmus szellemében az egyetemes béke megteremtésének szükségességét hangsúlyozza. Bázelben jelent meg Leo Judaeus (1482–1542) fordításában *Ein gar Schön jaa nit minder nutzlichs Büchlin… Wohar Eintrechtikeit und ouch zwitracht des die welt voll ist komme unnd erwachse* című munkája,[110] amelyben egyes keresztény uralkodók politikájában az Oszmán Birodalommal való szövetkezést helyteleníti.

A strassburgi tudományos könyvpiac két szereplőjét, Mario Barleziót és Johannes Adelphust már bemutattuk az albán hőssel (Kasztrióta György), illetve a rodoszi csatával kapcsolatosan. A XVI. század egyik legnépszerűbb összefoglaló műve az Oszmán Birodalom történetéről az olasz nyelvű tudományos irodalom egyik ünnepelt humanistájának, Paolo Gioviónak (1483–1552) tollából számazik. Az 1531-ben először Rómában[111] megjelent mű számos latin és más vulgáris nyelvű kiadásban jelent meg. Wendelin Rihel a művet Franceso Nigro Bassiante latin fordításában adta ki 1537-ben.[112] A német fordítás – Heinrich Pantaleon munkájaként – később,

105 Strassburgban is megjelent Vives *Opuscula aliquot vere catholica* című kötetében (Argentorati, Peter, Schöffer, 1530).

106 Strassburgban ez németül került ki a sajtó alól: *Von der gemeynschaft aller dingen…* übersetzt von Hans Schweintzer… Strassburg, Jakob Cammerlander, 1536.

107 Vives hatását a német humanista, illetve pedagógiai gondolkodásra elemzi Briesemeister 2004, 310–315.

108 Neulich durch D. Caspar Hedion verteutschet… Strassburg, Balthasar Beck, 1532 (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 448.; Hubay 150.)

109 *De vita christianorum sub Turca opusculum [= Quod misera esset vita christianorum sub Turca],* Antwerpen, Michael Hillenius, 1529: Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 329. – Bázel 1538: Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 626.; VD16 V 1815

110 Basel, Wolf Friess, 1536 (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 601.); vö. Perini 2002, 182–184.

111 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 413.

112 *Turcicarum rerum commentariis…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 596.)

1564-ben jelent meg Heinrich Petri és Peter Perna közös kiadásaként Bázelben.[113] Fontos lépés volt a muszlim világ tudományos megismerésében a Korán német fordításának a kiadása. A fordító a németalföldi karthauzi szerzetes, Karhauzi Szent Dénes (Denis van Rijckel, Dionysius Carthusianus, cca. 1402–1471), akinek művét *(Alchoran: das ist, des Mahometischen Gesetzbuches, und Türkischen Aberglaubens ynnhalt und ablänung)* Strassburgban 1540-ben Johann Schott jelentette meg.[114]

Ugyancsak Johann Schott műhelyében 1540-ben jelent meg egy Heinrich Eppendorff (1496–cca. 1551) által fordított, szerkesztett kötet. Az egykor Erasmus környezetéhez tartozó humanista Petrus Nannius, Juan Luis Vives, Jacques de Fontaine és Paolo Giovio írásaiból válogatott szöveghelyeket, és fűzte azokat egységes szerkezetbe.[115] Strassburgban megjelent egy jelentős, eredeti mű is, Wolfgang Drechsler (XVI. század) tollából, *De Saracenis et Turcis Chronicon* címmel, egy kiadásban Johannes Galensis (of Worcester, XVI. század) egy jóslatával, *De origine et progressu et fine Mahometi et quadruplici reprobatione.*[116] Drechsler műve megjelent később Bázelben is Celio Secondo Curione (1503–1569) több művével együtt latinul Johannes Oporinusnál (1568).[117]

A tudományos művek számbavételekor ki kell térni arra a jelenségre is, hogy a bázeli és elzászi kiadók a muszlim hittel kapcsolatban csak a történetíróktól informálódtak leginkább, kifejezett teológiai elemzés a törökök hitéről kevés volt. Viszonylag pontos ismereteket közöltek azok a művek, amelyre a *Turca Dei flagellum* történetfilozófiai elvvel kapcsolatban említettünk.

1542-ben Nicolaus Brylinger bázeli officinájában jelent meg egy, a korban nagy hatású mű Theodor Bibliander tollából. A mű címében elmondja tartalmát, annak okát keresi, hogy miért sikeres a török a keresztények ellen, milyen bűnöket követtek el az utóbbiak, hogy ezzel Isten haragját magukra vonták *(Ad nominis christiani socios consultatio, qua nam ratione Turcarum dira potentia repelli possit ac bedat a proprio christiano…).*[118] A szerző orientalista, főként hebraista tekintély volt a maga korában. Robert of Ketton (Rodbertus Ketenensis, XII. század) arab–latin Korán-fordításának felhasználásával kiadta a Korán szövegét, sok más, a szeracén hittel kapcsolatos munkával együtt. [119]

Egy évvel a *Consultati*ót követően jelent meg immár Johannes Oporinusnál Johannes Kantakuzenos (XI–XII. század) muszlimokról írt műve Rudolf Gwalther (1519–1586) helvét hitvallású lelkész fordításában *(Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio…).*[120] Ezzel a bázeli könyvpiacról a korai (XII. századi) vallási kritika éppen úgy megjelent, ahogy megismerhetőek voltak a XVI. századi felekezetek álláspontjai is.

113 *Von der Türckischen Keyseren härkommen, anfang unnd Regiment…* (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1051.)

114 VD16 D 1864

115 *Türkischer Keyser Ankunft, Krieg und Händlung…* (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 661.)

116 Strassburg, Jakob Frölich, 1550 (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 891.; VD16 D 2654 – VD16 J 803.)

117 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1237.

118 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 718.

119 *Mahumetis Saracenorum principis... doctrina…,* Basel, Johannes Oporinus, 1543 (kétszer jött ki: Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 792, Nr. 793; VD16 ZV 18456; VD16 ZV 16001; RMK III, 5197.) és ugyanitt 1550 (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 889; VD16 K 2586; RMK III, 5227.).

120 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 802.

De megismételjük, hogy a legtöbb tudományos ellenérv a muszlim hittel szemben, a török és mohamedám szokások, népek bemutatása az általánosságban történeti műnek nevezhető kiadványokból volt leginkább megismerhető. Ezek közül voltak, (1) amelyek kifejezetten a török uralkodóról szóltak, (2) megjelentek általános történeti művek, amelyekben hosszabb időszakokat tárgyaltak (az egyes események kapcsán írt műveket már fentebb számba vettük), és nagy népszerűségnek örvendtek az olyan (3) szöveggyűjtemények, amelyek a törökökkel kapcsolatos legnépszerűbb európai leírásokat tartalmazták. Ezek latinul és németül is napvilágot láttak.

Első pillantásra talán furcsa Erasmus titkárának, La Fontaine egyik inspirálójának, a kalandos életű, végül börtönben eretneknek ítélve meghalt kanonoknak, Gilbert Cousinnek (1506–1572) *Brevis admodum totius Galliae descriptio* című munkáját mostani tanulmányunkban idézni. Azonban I. Ferenc nagyhatalmi politikájában a török szultán, Szulejmán fontos helyen szerepelt, így talán nem véletlen, hogy a mű 1552. évi kiadásában külön fejezet szól az oszmán uralkodókról.[121]

Nicolas de Moffan (XVI. század eleje) könyve *Soltani Solymanni Turcarum Imperatoris horrendum facinus…*[122] címmel az oszmán trónöröklés kegyetlen oldalát mutatja be az európai olvasónak. Nevezetesen azt, hogy a szultán kénytelen ő maga a számos ágyasától született gyermekek egy részét meggyilkol(tat)ni. A könyvben előkerül Hürren Szultána (1502–1558) alakja is, aki a mai napig irodalmi és zenei művek ihletője. Moffan könyve francia, német és olasz fordításokban is ismertté vált.

A bázeli kiadású, a törökökkel kapcsolatos általános történeti művek közül már többet említettünk egy-egy szerző (Paolo Giovio, Celio Secondo Curione), más műfajú írásai kapcsán. Curione művét *(Sarracenicae historiae libri III.)* azért is, mert Wolfgang Drechsler munkájával együtt is megjelent. Külön kiadásként azonban napvilágot látott egyszer Oporinusnál (1567) latinul,[123] és egyszer németül *(Sarracenische Geschichte…)* Sebastian Henricpetri gondozásában, 1580-ban.[124]

Utóbbi kiadó tudománytörténetileg is jelentős műveket adott ki olyan területek török elfoglalásáról, amelyeket az európai közvélemény még a magyarnál is kevésbé méltatott figyelemre. 1578-ban jelent meg németül a *Walachischen Krieg,* amely Havasalföld és Moldva küzdelmeit mutatja be. A szerzők, Leonard Gorecki (1500–1599) és Jan Łasicki (1534–1602) latin nyelvű, számos megelőző történeti munkát felhasználó művét Nicolaus Höniger (1548–1598) fordította németre.[125]

A Tübingeni Egyetem történészprofesszora, Martin Crusius (1524–1607) összefoglalása a török hódoltságban élő görögök történetéről ma sem eléggé méltatott mű. Pedig bemutatja, hogy az ókori görög hagyományokat ápoló, az abban az örökségben benne élő emberek miként menekültek az ortodox egyház védőszárnyai alá, és felejtették el közben saját, kereszténység előtti hagyományaikat is.

121 Basel, Johannes Oporinus, 1552 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 920.)
122 Basel, Johannes Oporinus, 1555 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 945.)
123 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1211.
124 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1720.
125 Basel, Sebastian Henricpetri, 1578 (Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1694.)

A *Turcograeciae libri octo* Henricpetrinél latinul jelent meg 1580-ban.[126]

A szöveggyűjteményekről való mondandónkat részben ez utóbbi témához kötődő megjegyzéssel kezdhetjük. 1556-ban ugyanis Johannes Oporinus kiadott egy olyan, főként görög szövegek latin fordításait tartalmazó kötetet a zürichi lelkész, Conrad Clauser (cca. 1515–1611) gondozásában, amelyek a törökök eredetéről, és a történetükről *(De origine et rebus gestis Turcarum)* szólnak a XV. század végéig.[127] A 26 ebben a kötetben összegyűjtött forrás közül kétségtelenül Theodorus Gaza (1400/10–1475) és Laonicus Chalcocondyles (cca. 1420–cca. 1470) a legfontosabb. A könyv sikeres volt, ebben az évben újra kiadta Oporinus, néhány szöveget kihagyva az új kiadásból.[128] Laonicus művét Oporinus később is megjelentette, 1562-ben, egy a Bizánci Birodalom históriáját összefoglaló kötetben, amelynek legfontosabb darabja Gregoras Nicephorus (cca. 1295–cca. 1360) *Byzantinae historiae Libri X*I. című munkája volt.[129] Ez a gyűjtemény is Conrad Clauser szöveggondozását dicséri.

Sebastian Henricpetri is összerakatta a maga törökökkel kapcsolatos szöveggyűjteményét. A tizennégy szöveg nem egyszerűen a törökök szokásait, terjeszkedésük indokait, egyes harci sikereit mutatja be, hanem a hódítók természetrajzának ókori mintáit is bemutatja,[130] vagy az olyan tanulságos történeteket, mint az örmények tragédiája (sikertelesége a törökök ellen).[131] A fő munkatársa a latin kiadásoknál Wilhelm Godelevaeus (XVI. század második fele), a német fordításoknál pedig Nicolaus Höniger (1548–1598) volt. A „vezérszövegek" Antoine Geuffroy (†1556) *Aulae Turcicae Ottomanique Imperii descriptio (Hoffhaltung de Türckischen Keysers)* és Pietro Bizzarri (1525–1586) művei voltak. Az egyes kiadásokhoz egyéb, kisebb műveket is beleszerkesztettek az éppen aktuális kiadásba.[132]

Végezetül ki kell mondanunk azt a benyomásunkat, hogy a bázeli könyvkiadók jól együttműködtek abban, hogy ne zavarják, vagy inkább segítsék egymás üzletét akkor is, ha minden bizonnyal konkurensek is voltak. Jól látszik, hogy a törökökkel kapcsolatos ismeretek terjesztésében alapvetően Johannes Oporinus és Heinrich Petri / Sebastian Henricpetri vett részt. A nagyobb, tudományos kiadványokat tekintve mindenképpen. Előbbi főként (csaknem kizárólag) latinul publikált, utóbbi jellemzően a német fordításokat adta közre. Látszik már olyan tendencia is, hogy egy-egy szerző főként egy meghatározott kiadónál jelenik meg (első kiadásban szinte mindig). Ilyen például Pietro Bizzarri Sebastian Henricpetrinél.

126 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1770.

127 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 949. VD16 ZV 17969

128 VD16 C 2005

129 VD16 G 3005; VD16 C 2006

130 Demosthenes (i. e 384 – i. e. 322), *Oratio pro ferenda ope Olynthiis adversus Philippum, regem Macedonum* intő beszéde Philipposznak a meghódítottakkal való viselkedésének hibáit emeli ki.

131 Bernhard von Breydenbach, *De Armeniis et eorum erroribus*

132 Basel, Sebastian Henricpetri, 1573 (latin – VD16 ZV 6601); 1573 (latin – Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1620, VD16 G 1913); 1573 (német – Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1621, VD16 G 1910); 1577 (latin – Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1679, VD16 G 1914); 1578 (német – Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1692, VD16 G 1911); 1596 (német – Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 2197, VD16 G 1912

A megjelenési éveket tekintve pontosan megmutatkozik, hogy az európai tudományos műhelyeknek a XVI. század közepéig időre volt szüksége ahhoz, hogy a törökökről, az Oszmán Birodalom népeiről, a muszlim vallásról szóló tanításokat tudományos összefoglaló művekben is értelmezni tudják úgy, hogy az így kialakított kép már reflektált a korszak nagyhatalmi politikájának, illetve a keresztény egyházon belüli szakadás (protestantizmus) kérdéseire is.

IV. Az iskolai retorika- és ékesszólás-tanítás során írt és felhasznált török témájú írások (*oratio, poesis/Dichtung, elegia, epistola*).

Csupán a szövegek keletkezési, illetve felhasználási módja különíti el ezt a csoportot. Vannak olyan szövegek, amelyek más kommunikációs helyzetben másféle tematikus egységnek is részei lehetnek. Fontosnak tartjuk annak a jelzését, hogy a törökökkel kapcsolatos eseményekről, a török szokásokról, vallásukról az iskolában úgy is tanulhattak, hogy éppen a retorikai formákat, vagy az ékesszólást *(eloquentia)* tanulták.

1483-ban megjelent Strassburgban Albertus de Eyb *Margarita poetica* című szöveggyűjteménye,[133] és ebben V. Habsburg László, magyar király (1445–1457) V. Miklós pápához intézett beszéde is szerepel. Ebben a király a török veszély komolyságára figyelmezteti az egyházfőt, és kéri segítségét. Albertus de Eyb többször kiadta[134] *Margarita poetica* című antológiáját, és ebben rendre megjelent – Bázelben is[135] – a magyar királynak tulajdonított szöveg.

Jakob Locher iskolai drámája is illene tanulmányunknak ebbe a szerkezeti egységébe is, most azt az irodalmi művek közé soroltuk.

Johann Sturm *academiá*jának egyik alapvető célja a tökéletes ékesszólási képességek kialakítása volt. Az őt követő Melchior Junius (1545–1604), amikor egy-egy *oratio*-, vagy *epistola*-típust illusztrált, néha olyan példát választott, amely a törökök elleni harccal volt kapcsolatos. Az egyik ilyen gyűjteményben Szapolyai Jánosnak a Német-Római Császárság rendjeihez címzett levelét közölte az *epistola accusatoria* műfaji példájaként.[136] Ebben a kötetben Junius az *epistola exhortatoria* példájául a magyar király, Habsburg László (1440–1457) és az albán Kasztrióta György (Skënderbeu; *İskender Bey,* 1403/1405–1468) levélváltását publikálta, az *epistolae gratiarum actione constantes* példájaként pedig Corvin Mátyás (1458–1490) levelét a velencei szenátus vezetőjének.[137]

133 GW 9533, RMK III. 5014.

134 RMK III. 5002, 5004, 5006, 5009, 5014, 5019, 5026, 5030, 5032.

135 RMK III. 5032.

136 VD 16 J 1132 *Epistolae ex historicis…* Argentinae, Lazar Zetzner, Montebelgardi, Jacob Foillet, 1595, p. 377–381.: Ioannes Sepvsinvs, Vvayvoda Transsylvanvs Imperii Ordinibus.

137 VD 16 J 1132 *Epistolae ex historicis…* Argentinae, Lazar Zetzner, Montebelgardi, Jacob Foillet, 1595, p. 42–50.: Vladislavs Hvngariae et Poloniae Rex, Scanderbego Albanorvm Principi; Scanderbegvs Epirensivm Princeps, Vladislao Hvngariae et Poloniae Regi; p. 338–340.: Matthias Vngariae Rex Andreae Vendramo, Veneti Senatvs Principi.

Strassburgban 1581-ben megjelent egy kis nyomtatvány,[138] egy *Epinicion/Carmen,* amelyet akár irodalmi művek közé is helyezhettünk volna. A szerző, Laurentius Eiseler Viennensis, a császári város egyik legbefolyásosabb, Strassburgig nyúló kereskedelmi kapcsolatokkal bíró családjának tagja volt.[139] Laurentius nem ismert mint kereskedő, ő bizonyára értelmiségi pályára lépett. Talán az *Academia Sturmiana* diákjaként írta versét Karl Rueberről (†1583), aki Johann Rueber, Freiherr zu Pixendorf (1529–1584) felső-magyarországi főkapitány[140] testvére volt, Tokaj várának kapitánya az 1570-es évek második felétől.[141] A *Dux Summi Pannoniae Superioris* humanista túlzás. A csata, amelyre a vers utal, az úgynevezett Nádudvari csata (1580. július 18–19.), ahol a renegát Sásvár béget legyőzve szabadították ki a törökök által rabul ejtetteket.[142] Maga a vers pedig iskolai feladat teljesítéseként keletkezett, nevezetesen, hogy „írjon egy dicsőítő költeményt egy hadvezérhez". Strassburgban akár azért is választhatta egy diák éppen őt, mert a Rueber testvérek együtt harcoltak Lazar von Schwendivel, akinek tokaji érdekeltségei közismertek.

A tizenöt éves háború (1591/93–1606) eseményei iránt azonban aktuális érdeklődés is mutatkozott. Természetesen a nyomtatásban megjelent hírek rétorikai, stílusbeli megfogalmazása nem volt mindegy az *Academia* kurzusain. Melchior Junius 1596. január 7-én tartotta az évkezdő nyilvános vitatkozást, az első újévi előadás Johann Melczeré volt, aki szónoklattant és jogot tanult Strassburgban. A beszéd tárgya Báthory Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelemnek 1595-ben a törökök ellen aratott győzelmei voltak: *Oratio de anno novo et victoriis a Turca reportatis, scripta ac recitata a Joanne Melczero Eperieszy*(!) *Nobili Ungaro*.[143] Ugyanez még kétszer került sajtó alá, 1600-ban, és 1606-ban is.[144] 1598. február 15-én Andreas Ungnad, a Magyar Királyságban is birtokokat bíró család leszármazottja beszélt a Melchior Junius vezette nyilvános bemutatkozáson a háború eseményeiről.[145] Ugyanebben az évben az *Academia* rektora, Philipp Marbach előtt szerepeltek a hallgatók (1598. július 18.). Ekkor a *poeta laureatus* tanár, Joseph Lang tanítványa, Zdenko von Waldstein mutatta be hosszú versét Győr visszafoglalásáról *(Carmen de Jaurino recuperato)*, majd Andreas Ungnad egy beszédben részletezte az események menetét, mutatta be a hős katonákat: *Oratio de Jaurino recuperato Ill. et Generosi D. Andreae Ungnadii L. Baronis in Sonnegg*.[146] A *Carmen* és az *Oratio* már 1598-ban önállóan is megjelent Josias

138 Argentorati, sine typographo, 1581 (VD16 E 757; Hubay 300)

139 Tózsa-Rigó, 2014 (118–125: *Az Eiselerek rokoni és üzleti hálózata.*); Tózsa-Rigó 2020, 169–194.

140 Kühne 1880, 124–129.; Pálffy G. 1997, 272.

141 Azonosítását Pálffy Gézának köszönöm.

142 Ács P. 2018a, 169–179.

143 VD 16 J 1123 *Orationum… pars quinta…* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1596): p. 202–223.

144 VD 16 J 1127 *Orationum… pars quinta…* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1596): p. 203–220.; VD 17 7:632197F: *Orationum… secundus tomus…* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606) p. 572–584.

145 VD 17 7:632197F: *Orationum… secundus tomus…* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606), p. 794–808.: Oratio I. de novo anno Illustris ac Generosi D. Andreae Ungnadii, L. Baronis in Sonneg etc.

146 VD 17 7:632197F: *Orationum… secundus tomus…* (Strasbourg, Lazar Zetzner, 1606), p. 900–903. (Marbach), 903–929. (Zdenko), 929–944. (Ungnad)

Rihelius örököseinek műhelyében.[147] A hírek a beszélgetésekkel is terjedtek. Minden bizonnyal állást foglalt a török kérdésben a strassburgi akadémián Johann Ludwig Havenreuter (1548–1618) tanítványa, a későbbi prágai polgármester, Michal Pěčka z Radostic (Pieczkonius, 1575–1623), aki még strassburgi tanulmányai előtt, 1597-ben a szászországi Freibergben adott ki egy békét szorgalmazó beszédet II. Habsburg Rudolf (1552–1612) császárnak címezve.[148]

V. Szépirodalmi emlékek (*poesis/Dichtung, elegia, Kramerlied/Bänkerlied/Reimchronik*). Carl Göllner bibliográfiájában említi[149] Jakob Locher (1471–1528) ingolstadti retorikatanárnak egy *Spectaculum more tragico effigiatum* című művét, amely öt jelenetben szólaltatja meg kora uralkodóit a török veszéllyel kapcsolatosan. A verses drámát előadták Strassburgban 1497-ben, és meg is jelent Johann Grüningernél. A második kiadásra ugyancsak itt, egy ingolstadti, 1502-ben történt előadás után került sor.[150]

A XVI. század elejének vitán felül legismertebb értelmiségi szereplője Strassburgban Sebastian Brant (1457–1521). Munkásságának kis részét teszik ki az aktuálpolitikai események kapcsán írott pamfletjei, de ismertsége folytán fontos, hogy 1501-ben írt *Türkenanschlag* című versében összefogást sürget az oszmánok ellen (a korban gyűjteményes kötetekben szerepel). 1518-ban Johann Knobloch nyomdájában jelent meg I. Miksa császárnak ajánlott 96 latin versszakból álló latin ciklusa, *In Thurcarum nyciteria cum arripiende in eosdem expeditionis exhortatione* címmel.[151] Ebben I. Szulejmán beszél győzelmeiről, majd az alapvető félelméről, hogy a császár őt le fogja győzni.

1515-ben Johannes Frobenius Bázelben kiadott egy kis irodalmi szöveggyűjteményt, amelynek humanista szerzői a keleti hatalmak, vagyis oszmán és orosz ellenes küzdelmekkel kapcsolatos epigrammáikat, elégiáikat, illetve nyilvános leveleiket (felhívásokat) közlik. E gyűjtemény egyes darabjai (például Rotterdami Erasmus levele) számos alkalommal megjelent. Giovanni di Lorenzo de' Medici, aki X. Leó néven lett pápa (1513–1521), hivatali idején I. Szelim szultán (1512–1520) – akinek nem véletlenül „a Vad" a mellékneve – fenyegette a keresztény országokat, és erre az időre esik Martin Luther wittenbergi fellépése is. Janus Damian (XVI. század első fele) és Enrico Peña (XVI. század első fele) is még a korai veszélyre figyelmeztették az egyházfőt írásaikban.[152] A kötet – amelyben Giano Damiano elégiája is szerepel – címében említett „doctissimi viri", akik epigrammákat írtak az adott témában, közismert *poeta laureatus*ok voltak, mint Aulo Giano Parrasio (1470–1522), Janus Vi-

147 VD 16 W 884 (Typis Iosiae Rihelij, per Andream Rietschium)

148 *Classicum adversus bellum Turcicum…* (VD16 P 1100; Hubay 400.)

149 *Panegyricus ad Maximilianum regem – Tragoedia de Turcis et Suldano* (GW M18631; ISTC i00264000; Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 12.

150 Az 1502. évi kiadást nem ismeri a VD 16, jóllehet a Berlini Staatsbibliothek nyilvántartja, mint amelyet a szovjet hadsereg magával vitt.

151 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 94.

152 Jani Damiani Senensis *ad Leonem X. Pont. Max. de expeditione in Turcas Elegeia cum, argutissimis doctissimorum virorum epigrammatibus…* Henricus Penia *ad Reuerend. card. de Saulis, de gestis Sophi contra Turcas….* Basileae, Johannes Frobenius, 1515 (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 75.)

talis (1485–1560) és mások, akiknek e kis verseik a neves történetírók (például Paolo Giovio) műveinek kiadásaiban sorra újra megjelentek. Enrico Peña erősíti a pápát abban a szándékában, hogy új keresztes hadjáratot szervezzen, bemutatva I. Iszmáil (1487–1524) perzsa sah harcát az oszmán Szelim szultánnal (még a csáldiráni csata előtt, hiszen ott I. Szelim győzött). Peña verse 1514-ben kétszer önállóan is megjelent, vélhetően hamis helynévvel (Konstantinápoly, illetve Velence).[153]

A leginkább *lexicographus*ként ismert Valentinus Curio (cca. 1500–1532) 1522-ben, Bázelben egy ma is élvezetes olvasmányt adott közre. A műfajilag nehezen meghatározható német nyelvű könyvecskében[154] egy magyar, egy cigány és egy török beszélget arról, hogy miért sikerül az Oszmán Birodalomnak ilyen eredményesen terjeszkedni. Kik a hibásak, a pápa, vagy a magyar király milyen hibákat követtek el. Szó kerül persze az egyes népek jellegzetességeiről, az egymásról alkotott vélemények megfogalmazásával *(Turcken puechlein. Ein Nutzlich Gesprech…)*.[155]

Az 1550. évi augsburgi birodalmi gyűlésen egy ifjú *poeta laureatus,* a szász választófejedelem későbbi kancellárja, a jogtudós David Pfeiffer (1530–1602) szóban is előadhatta némely *elégiá*ját, amelyek aztán Johannes Oporinus műhelyében, 1550-ben kis kötetben láttak napvilágot.[156] Ezekben a versekben az ifjú arra buzdítja a császárt és a német fejedelmeket, hogy vegyék komolyan a törökök jelentette veszélyt.

1591-ben Strassburgban, Nicolaus Walde műhelyében megjelent egy kis füzet, *Warhafftige Newe zeytung von dem Türcken, wie er die Stadt Malach eingenommen… geschehen… 1591. Im Thon wie man den Graffen von Serin singet.*[157] A nagyon ritka nyomtatványt elolvasva nem derül ki, hol is volt ez a város, amelyet „Malach"-nak nevez a szerző, biztosan nem Malaga Andalúziában,[158] és kizárt, hogy a Gömör megyei „Horka alias Malach" (Özörény, Gemerská Hôrka), amelyet ugyan feldúlták a törökök,[159] de nem volt városfala, ahogyan a német szövegben szerepel. A leírt esemény is túlságosan általános, toposzokkal teli a török kutya *(Hundt)* kegyetlenségéről. Sokkal érdekesebb, hogy az egész olyan formában íródott, „ahogy Zrínyi (Serin) grófot szokás dicsőíteni".[160] Ezt azt jelenti, hogy a strassburgi közönségnek

153 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 64, Nr. 65.

154 Ki kell emelni, hogy nem egyedülálló ez a műfaj a XVI. század eleji *turcica* irodalomban. Vö. Balogh F. A.–Radek–Sára B., kiad, *Eine Unterredung,* 2003.

155 Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 172 – a nyomtatványnak továbbá két, ismeretlen helyen megjelent változata is ismert (Göllner, *Tvrcica* I, Nr. 173–174.)

156 *Imperatores Turcici libellus… elegiaco carmine conscriptus…* (Göllner, Tvrcica I, Nr. 894.)

157 Göllner, *Tvrcica* II, Nr. 1880.

158 Egyes német forrásokban Malaga neve Malach.

159 Cziráki Zsuzsának, Szalai Bélának és Farkas Gábornak köszönöm az együttgondolkodást.

160 *„Im Thon wie man den Grafen Serin singet"* ritmus megjelöléssel több széphistória *(Schönes Lied)* megjelent szerte Európában. VD16 ZV 4560: Pankraz Diensky, *Ein schönes neues Lied darinnen dieser letzten Zeit Weltläufe in einem Spiegel vor die Augen gestellt werden,* Freiburg (Schweiz), Abraham Grimpelin, 1593 – megjegyzem, hogy Grimpelin Freiburg am Breisgauból költözött a svájci Freiburgba (Fribourg); VD16 W 371: *Zwei wahrhaftige neue Zeitungen die erste geschehen binnen Berwold,* Sine loco et typographo, 1598; VD17 1:692613V: *Ein hübsch new Lied…,* Sine loco et typograho, 1639. – De a szigetvári Zrínyi Miklósról más tónusban is adtak ki széphistóriát, mint HAB H: QuH 169. 14(47): *Eine Warhafftige Zeitung, wie demselben newlicher Zeit vom Graffen von Serin mit 600 dem Türcken 2000 erleget… Im Thon wie man den Lindenschmidt singet,* Lübeck, Johann Balhorn, 1594.

lehetett említeni Zrínyi Miklós (1508–1566) grófot, aki 1566-ban Szigetvárt védte I. Szulejmán hadaival szemben. A vár elesett ugyan, de a várvédőkkel együtt meghalt maga a szultán is. Habár a kis nyomtatvány 1591-ben jelent meg, nem a tizenöt éves háború eseménye volt ennek a városnak a pusztulása (alkalmasint lehet fantázianév is).

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a freiburgi, a bázeli és az elzászi könyvkiadó műhelyekben megjelent oszmán-török témájú könyvek időrendben követik az általános európai tendenciát, a szokások egyszerű leírásától a tudományos igényű ország-, társadalom-, hadsereg- és harcmódelemzésekig. Az itteni könyvkiadók nem jellemzően a másutt legnépszerűbb szerzők közismert műveit adták ki (ezekkel kereskedhettek), viszont figyeltek arra, hogy nagy, közismert humanista nevek, a helyiek és az *Academia Sturmiana* hallgatói számára véleményformáló személyiségeket szólaltassák meg az adott témában. Különösen fontos, hogy az akadémiai retorika és ékesszólástan tanításakor a hallgatók egy része a törökökkel kapcsolatos témából, gyakran a magyar királyságbeli és erdélyi csatákról szakdolgoztak, tartottak nyilvános disputációt. Felfigyeltünk arra a jelenségre is – ami következik a bázeli könyvkiadók általános stratégiájából is –, hogy a bázeli kiadások jellemzően latin nyelvűek, és a tudományos művek, szöveggyűjtemények itt jelentek meg, míg a német nyelvű kisebb munkák inkább Freiburgban és Strassburgban jelentek meg. Találtunk olyan példát is 1591-ből, amikor a szöveg énekelhető, vagyis ritmikusan felolvasható[161] (Reimchronik, Kramerlied), ami arra utal, hogy akár piacokon, más utcai csődületek alkalmával is téma lehetett az oszmán veszély[162].

161 Göllner, *Tvrcica* II, 1880.: „… *Im Thon, wie man den Graffen von Serin singet…*”
162 A kutatást az OTKA NKFIH 132770 számú pályázata támogatta.

Rövidítve idézett szakirodalom

Ács P. 2018a

Pál Ács, *The Rise and Fall of a Notorious Renegade – The Story of Şehsuvar Bey (1580),* in Ács P. 2018, 169–179.

Ács P. 2018

Pál Ács, *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest,* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2018 (Refo500 Academic Studies, 52.)

Andermann 2000

Ulrich Andermann, *Geschichtsdeutung und Prophetie,* in Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken…,* 2000, 29–55.

Babinger 1960

Franz Babinger, *Laudivius Zacchia, Erdichter der „Epistolae Magni Turci",* München, Bayerische Akademie, 1960 (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse), 1–43.

Babinger 1961

Franz Babinger, *Johannes Darius (1414–1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis,* München, Bayerische Akademie, 1961 (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse), 9–52.

Babinger 1965

Franz Babinger, *Nicolaos Sagundinos, ein griechischer–venedischer Humanist des 15. Jahrhunderts,* in *Charisterion eis Anastasion Orlandon,* 1. vol. Athen, Archaiologike Hetaireia, 1965 (Bibliotheke tes en Athenais Archailogikes Etaireias, 54.), 198–212.

Balogh F. A.–Radek–Sára B., kiad, *Eine Unterredung,* 2003

Eine Unterredung gegen die Türken, Zweisprachige, kommentierte Edition der deutschen Flugschrift VD16 T 2239 – Traktátus Mohácsról, Egy remete, egy magyar, egy török és egy cigány ember beszélgetése a mi súlyos korunkról, 1527, ford./übers. Sára Balázs, kiad./hrsg. Radek Tünde, Balogh F. András, Budapest, Littera Nova, 2003.

Beineke, hrsg., *Festschrift Brunner,* 2012

Festschrift für Univ.-Prof. Dr.-Ing. Kurt Brunner anlässlich des Ausscheidens aus dem aktiven Dienst, hrsg. von Dieter Beineke, Neubiberg, Univ. der Bundeswehr München, 2012 (Schriftenreihe, Institut für Geodäsie, 87.)

Benzing, *Strasbourg,* 1981

Josef Benzing, *Bibliographie Strasbourgoise, Bibliographie des ouvrages imprimés* à *Strasbourg au XVI*e *siècle,* Tome I, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1981 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, LXXX.)

Bischoff 1989

Georges Bischoff, *Un condottiere Alsacien: Nicolas de Bolwiller, seigneur du Val de Villé de 1551 à 1588,* Annuaire de la Société d'Histoire du Val de Villé, 13 (1989), 171–188.

Bischoff 2004

Georges Bischoff, *Nicolaus baron de Bollwiller,* in *Nouveau dictionnaire de biographie alsacienne (NDBA),* réd. en chef Jean-Pierre Kintz, Strasbourg, Fédération des Sociétés d'Histoire et d'Archéologie d'Alsace, 2004, 293–294.

Briesemeister 2004

Dietrich Briesemeister, *Spanien aus deutscher Sicht, Deutsch–spanische Kulturbeziehungen gestern und heute,* Tübingen, Niemeyer, 2004 (Beihefte zur Iberoromania, 20.)

Buckwalter 2018

Stephen E. Buckwalter, *Martin Bucer und Beatus Rhenanus: die Briefe von 1523 bis 1544,* in Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus…,* 2018, 435–445.

Burckel 2018

Marie-Odile Burckel, *Les imprimeurs Matthias et Lazare Schürer et le sécrits en faveur d'une réforme, notamment de 1518 à 1522,* in Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus…,* 2018, 229–316.

Donecker–Svatek–Klecker, hrsg., *Lazius,* 2021

Wolfgang Lazius (1514–1565), Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts, hrsg. von Stefan Donecker, Petra Svatek, Elisabeth Klecher, Wien, Praesens Verlag, 2021 (Singularia Vindobodensia, 8.)

Eckhardt 1944

Eckhardt Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban*, Budapest, MTA, 1944.

Eckhardt 1948

Sándor Eckhardt, *Une école de rhéteurs hongrois à Strasbourg au XVIe siècle,* Cahiers de littérature comparée (Budapest), 1(1948), 24–40.

Farmati–Gábor Cs., szerk., *A dialógus formái…,* 2021

A dialógus formái a magyar régiségben, szerk. Farmati Anna, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2021 (Egyetemi füzetek, 45.)

Friedrichs 2000

Wolfgang Friedrichs, *Das Türkenbild in Ludovico Dolces Übersetzung der Epistolae magni Turci des italienischen Humanisten Laudivio Vezzanense,* in Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken…,* 2000, 333–344.

Göllner, *Tvrcica* I–III, 1961–1978

Carl Göllner, *Tvrcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts, I. Band, MDI–MDL; II. Band, MDLI–MDC; III. Band, Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert,* Bucureşti–Baden-Baden, Academia, Koerner, 1961, 1968, 1978 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, LXX.)

Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken…*, 2000

Europa und die Türken in der Renaissance, hrsg. von Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann, Tübingen, Niemeyer, 2000 (Frühe Neuzeit, 54.) – reprint: Berlin, De Gruyter, 2012.

Haader–Juhász D.–Korompay K.–Szentgyörgyi R.–Terbe–Vladár, szerk., *Forráskutatás… III.,* 2019

Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet, III., szerk. Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára, Szentgörgyi Rudolf, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE, 2019.

Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus…*, 2018

Beatus Rhenanus (1485–1547) et une réforme de l'Église: engagement et changement, Actes du colloque intrenational tenu à Strasbourg et à Sélestat du 5 au 6 juin 2015, éd. par James Hirstein, Turnhout, Brepols, 2018 (Studia humanitatis Rhenana, 4.)

Hubay 1948

Hubay Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban – Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie, conservés à la Bibliothèque nationale de Budapest, 1480–1718,* Budapest, OSZK, 1948 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 28.)

Janko 1871

Wilhelm von Janko, *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II.*, Wien, Braumüller, 1871. A Magyar Királyságban (1565–1567): 31–90.

Kasza 2017

Kasza Péter, *Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről,* Lymbus, 15 (2017), 89–117.

Kasza 2018

Kasza Péter, *Variációk egy témára, Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról, (Szöveghagyomány és források),* Irodalomtörténeti Közlemények, 122 (2018), 417–443.

Kasza 2019

Kasza Péter, *„Egy osztrák Bonfini", Wolfgang Lazius elfeledett magyar történeti műve,* in Haader–Juhász D.–Korompay K.–Szentgyörgyi R.–Terbe–Vladár, szerk., *Forráskutatás… III.,* 2019, 229–237.

Kasza 2021

Kasza Péter, *„Párhuzamos történetek", Johannes Herold dialógusa az 1556. évi déldunántúi hadjáratról,* in Farmati–Gábor Cs., szerk., *A dialógus formái…,* 2021, 259–272.

Kasza 2021a
Péter Kasza, *Wolfgang Lazius als Hofhistoriker Ferdinands I., Vorbemerkungen zur kritischen Ausgabe der fünften Dekade der Rerum Austriacarum Decades,* in Donecker–Svatek–Klecker, hrsg., *Lazius,* 2021, 201–217.
Kasza–Szabó J.–Fodor P., kiad., *Egy elfeledett ostrom,* 2016
Egy elfeledett ostrom emlékezete – Remembering a forgotten siège: Szigetvár 1556, vál. Kasza Péter, bevezető tanulmányok: B. Szabó János és Kasza Péter, szerk. Fodor Pál, Budapest, MTA BTK, 2016.
Kinder von Knobloch 1882
Julius Kinder von Knobloch, *Der alte Adel im Oberelsass,* Berlin, Sittenfeld, 1882.
Kühne 1880
Martin Kühne, *Einige Nachrichten über Freiherrn Hans Rueber zu Puxendorf und Gravenwerth, kaiserliche General-Obristen in Ungarn,* Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1 (1880), 124–129.
Leuschner–Wünsch, hrsg., *Das Bild des Feindes,* 2013
Das Bild des Feindes: Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege; Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich, hrsg. von Eckhard Leuschner, Thomas Wünsch, Unter redaktioneller Mitarb. von Daniel Lalić, Berlin, Mann, 2013.
Luttrell 1967
Anthony T. Luttrell, *The Hospitallers' Historical Activities: 1400–1530,* Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte, XXV (1967), 145–150.
Luttrell 1968
Anthony T. Luttrell, *The Hospitallers' Historical Activities: 1530–1630,* Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte, XXVI (1968), 57–69.
Malcolm 2019
Noel Malcolm, *Useful Enemies. Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750,* Oxford, OUP, 2019.
Malvadi 2020
Arantxa Domingo Malvadi, *Las Epistolae Magni Turci de Laudivio Zacchia en dos ediciones incunables espagñolas: nuevos datos para su identificatión,* Revista General de Información y Documentación, 30 (2020), Nr. 1, 129–149.
Mayer L.–Tilcsik, szerk., *Egy emberöltő…,* 2003
Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város Levéltárában, Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára, szerk. Mayer László, Tilcsik György, Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2003.
Meserve 2008
Margaret Meserve, *Empires of Islam in renaissance Historical Thought,* Cambridge (Massachusetts)–London (England), Harvard UP, 2008.

Muller F. 1994

Frank Muller, *L'évolution de l'image de propagande à Strasbourg dans les premiers temps de la Réforme,* Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 140 (1994), 5–31.

Muller F. 2017

Frank Muller, *Images polémiques, images dissidentes, Art et Réforme à Strasbourg (1520–vers 1551),* Baden-Baden–Bouxwiller, Koerner, 2017 (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 366.)

Muller J., *Strasbourg,* 1985–1986

Jean Muller, *Bibliographie Strasbourgeoise, Bibliographie des ouvrages imprimés à Strasbourg (Bas Rhin) au XVIe siècle,* Tome II–III, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1985–1986 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, XC, CV.)

Pálffy G. 1997

Pálffy Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században,* Történelmi szemle, 39 (1997), 257–288.

Pálffy G. 2003

Pálffy Géza, *Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus von Schwendi, 1522–1583,* in Mayer–Tilcsik, szerk., *Egy emberöltő…,* 2003, 101–120.

Perini 2002

Leonardo Perini, *La vita e i tempi di Pietro Perna,* Roma, Ed. di storia e letteratura, 2002 (Studi e testi del rinascimento Europeo, 17.)

RMK I–III.

Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár I. kötet (RMK I.), Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve,* Budapest, 1879; Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár II-dik kötet (RMK II.). Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve,* Budapest, 1885; *Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. (RMK III.) Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve,* írták Szabó Károly, Hellebrant Árpád, Budapest, 1886–1891.

RMK *Pótlások…,* 1990–1996

Pótlások, kiegészítések, javítások, 1–5. kötet. (RMK III, pótlások)*,* Borsa Gedeon irányításával Dörnyei Sándor, Szálka Irma munkája, Budapest, OSZK, 1990–1996.

Samuel-Scheydel 2018

Monique Samuel-Scheyder, *Le séjour d'Ulrich von Hutten à Sélestat en novembre 1522,* in Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus…,* 2018, 397–433.

Srodecki 2013

Paul Srodecki, *„Contre les ennemis de la foy de Dieu", der Kreuzzug von Nikopolis und das abendländische Türkenbild um 1400,* in Leuschner–Wünsch, hrsg., *Das Bild des Feindes,* 2013, 33-49.

Svatek 2006

Petra Svatek, *Wolfgang Lazius, Leben und Werke eines Wiener Gelehrten des 16. Jahrhunderts,* Wiener Geschichtsblätter, 61 (2006), 1–22.

Svatek 2012

Petra Svatek, *„Rei contra Turkas gestae anno MDLVI brevis descriptio", Eine Geschichtskarte des Wolfgang Lazius aus dem Jahre 1557,* in Beineke, hrsg., *Festschrift Brunner,* 2012, 237–242.

Szabó A. 2000

András Szabó, *Die Türkenfrage und Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation,* in Guthmüller–Kühlmann, hrsg., *Europa und die Türken…,* 2000, 275–281.

Tiryakioglu 2015

Nevsal Olcen Tiryakioglu, *The Western Image of Turks from the Middle Ages to the 21st Century: the Myth of „Terrible Turk" and „Lustful Turk",* Dissertation, PhD, Nottingham Trent University, 2015.

Tózsa-Rigó 2014

Tózsa-Rigó Attila, *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai,* Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2014. (118–125: *Az Eiselerek rokoni és üzleti hálózata*.)

Tózsa-Rigó 2020

Tózsa-Rigó Attila, *A bécsi üzleti elit a 16. század utolsó harmadában. A bécsi polgárok társadalmi és üzleti hálózatai,* in Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2020, *Hálózat és hierarchia,* szerk. Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka, Budapest, MTA BTK, 2020, 169–194.

Weber J. 1992

Johannes Weber, „»Unterthenige *Supplication Johann Caroli Buchtruckers« Der Beginn gedruckter politischer Wochenzeitungen im Jahre 1605"* Archiv für Geschichte des Buchwesens, 38 (1992), 257–265.

Weber J. 2006

Johannes Weber, *Strasbourg 1605: Die Geburt der Zeitung,* Strasbourg, 2006.

Képek jegyzéke

Személy- és helynév mutató

Budai-Király Tímea

Europica varietas Tokajensis

Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Fontes

I. Görög Demeter (1760–1833) *grinzingi birtokán ültetett szőlőfajták,* 1829. A Bécsben 1829-ben kiadott könyv hasonmása Zvara Edina tanulmányával és Balling Péter, Kneip Antal László és Monok István szőlészeti mutatóival, 2022.

II. Laurentius Eiseler, *Epinicion carmen in laudem… Caroli Rueberi – A bécsi Lorenz Eiseler győzelmi éneke a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére és annak diadalára a török felett.* A Strasbourgban 1581-ben kiadott könyv hasonmása Molnár Dávid fordításában és jegyzeteivel, Molnár Dávid, Monok István és Tózsa-Rigó Attila tanulmányaival, 2022.

III. Domby Sámuel, *De vino Tokaiensi – A tokaji borról, 1758.* Az Utrechtben 1758-ban kiadott könyv hasonmása Pető Gábor fordításában, N. Kis Tímea jegyzeteivel és tanulmányával, 2022.

L’Harmattan France
5-7 rue de l’Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L’Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email : harmattan.italia@agora.it

A kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L’Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (36) 1-267-5979
harmattan.hu

Sorozat tipográfia: Kára László
Borítóterv, borító tipográfia: Bátyi Vivien
Tördelés: Bátyi Vivien
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter